

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
ДЖ. АЛЫШБАЕВ АТЫНДАГЫ ЭКОНОМИКА ИНСТИТУТУ

КЫРГЫЗСТАН ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 08.20.626 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК: 330.101.541 (575.2)

АЙДАРОВА КАРЛЫГАЧ РАШИДОВНА

**ЭКОНОМИКАНЫН ТРАНСФОРМАЦИЯЛОО ШАРТТАРЫНДА
АТААНДАШТЫК МАМИЛЕЛЕРДИ ӨНУКТУРУУ
(КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МИСАЛЫНДА)**

08.00.01 – экономикалык теория

экономика илимдеринин кандидаты окумуштулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты

Бишкек - 2022

Диссертациялык иш Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университетинин экономикалык теория кафедрасында аткарылды

- Илимий жетекчи:** **Гусева Валентина Ивановна,**
экономика илимдеринин доктору,
Кыргыз-Орус Славян университетинин
«Экономикалык теория» кафедрасынын профессору
- Расмий оппоненттер:** **Шатманов Искандер Садыбакасович,**
экономика илимдеринин доктору, доцент,
«Неман Фарм» ЖЧКнын финансалык-маркетингдик талдоо
жана эсепке алуу боюнча директору
- Садовская Оксана Анатольевна,**
Экономика илимдеринин кандидаты,
табигый илимдер кафедрасынын доценти,
И.Абдраимов атындагы Кыргыз авиациялык институтунун
окуу иштери боюнча директорунун орун басары.
- Жетектөөчү мекеме:** М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык
университетинин «С.М.Мансурходжаев атындагы Экономика
бөлүмү жана тышкы экономикалык иштермердүүлүк»
кафедрасы, дареги 720033, Бишкек ш., Тоголок Молдо көч, 58

Коргоо 2022-жылдын 11-ноябрында саат 14:00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ж. Алышбаев атындагы Экономика институтуна жана Кыргызстан эл аралык университетине караштуу экономика илимдеринин доктору (кандидаты) илимий даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д08.20.626 диссертациялык кеңешинин отурумунда корголот, дареги: 720001, Бишкек шаары, Чүй проспекти, 255, диссертациялык зал (2-кабат). Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/082-ljy-egt-lns>.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан (дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265а) жана Кыргыз Республикасынын эл аралык университетинин китепканасынан (дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 255), ошондой эле [https://mukr.iuk.kg/\(ines.kg\)](https://mukr.iuk.kg/(ines.kg)) сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын 11-октябрында жарыяланган.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы
экономика илимдеринин кандидаты, доцент

Бекбоева Р.Р.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасынын экономикасын өнүктүрүү стратегиялык программасында атаандаштык мамилелерге экономиканы модернизациялоонун негизги рычагынын жана кыймылдаткычынын ролу берилген. Бардык өлкөлөрдү жана континенттерди камтыган бүткүл дүйнөгө тездик менен жайылып жаткан экономиканы санариптештирүү республиканын экономикасына жана ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү атаандаштык мамилелердин өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизүүдө. Мындай шарттарда мамлекеттеги жөнгө салуунун таасирин да, өлкөдөгү институттук шарттарды да эске ала турган атаандаштык мамилелердин мындай моделин иштеп чыгуунун чукул зарылчылыгы келип чыкты.

Атаандаштык мамилелерин жана атаандаштыкты өнүктүрүүнүн кээ бир теориялык жана практикалык аспектилерин өтө аз иштелип чыккан жана экономисттердин талкуусунун предмети болуп саналат. Ушуга байланыштуу ар кандай факторлорду, анын ичинде санариптештирүү боюнча чет өлкөлүк тажрыйбаны жана аны республикада колдонуу мүмкүнчүлүгүн эске алуу менен экономиканы трансформациялоо контекстинде атаандаштык мамилелерди андан ары изилдөө зарылчылыгы келип чыкты.

Теориялык жактан да, практикалык жактан да бул тема Кыргызстандагы атаандаштык мамилелердин институционалдык негиздеринин, биринчи кезекте монополияга каршы мыйзамдардын жеткилеңсиздиги менен мүнөздөлгөн азыркы учурдагы болуп жаткан экономикалык трансформациялоо учурунда өзгөчө актуалдуу болууда. Демек - бул диссертациялык изилдөө актуалдуу жана өз убагында өткөрүлүүдө.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, негизги программалар (долбоорлор), окуу жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү фундаменталдык изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык иш Монополияга каршы жөнгө салууну өнүктүрүү 2018-2025-жылдарга карата стратегиялык программасына, Кыргыз Республикасын 2025-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук программасына, ошондой эле 2018-2040-жылдарга карата Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясына байланыштуу. Ошону менен бирге «Кыргызстандын жана КМШ өлкөлөрүнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн заманбап проблемалары» деген темадагы Экономикалык теория кафедрасынын илимий изилдөө иштеринин алкагында даярдалган.

Бул диссертациялык изилдөөнүн **максаты** атаандаштык мамилелерди, алардын мыйзам ченемдүүлүктөрүн, өзгөчөлүктөрүн жана экономиканы трансформациялоо шарттарында алардын өнүгүшүнө тоскоол болгон факторлорду карап чыгуу, ошондой эле республикада монополияга каршы жөнгө салууну өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Максатка ылайык, изилдөө процессинде төмөнкү **милдеттерге** олуттуу көңүл бурулду:

1. «атаандаштык мамилелердин» аныктамасын чечмелөөдө ар кандай илимий ыкмаларды изилдөө;
2. «атаандаштык мамилелер» түшүнүгүнүн теорияларына жана интерпретацияларына илимий мамилелерди системалаштыруу;
3. экономиканы трансформациялоонун шартында атаандаштык мамилелердеги спецификалык (өзгөчө) айырмачылыктарды изилдөө;
4. Кыргыз Республикасындагы атаандаштык мамилелердин спецификалык өзгөчөлүктөрүн негиздөө;
5. республикада атаандаштык мамилелердин өнүгүшүнө таасир этүүчү факторлорду карап чыгуу жана дифференциялоо;
6. Кыргызстанда атаандаштык мамилелерди өнүктүрүү жана монополияга каршы жөнгө салууну өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Алынган натыйжалардын илимий жанылыгы:

1. «атаандаштык мамилелер» түшүнүгү такталган жана бул категория менен «атаандаштык» аныктамасынын ортосундагы айырмачылык аныкталган;
2. «атаандаштык мамилелердин» аныктамасын чечмелөөгө илимий ыкмаларды бөлүштүрүү негизделди;
3. атаандаштык мамилелердин теорияларынын автордук классификациясы иштелип чыккан;
4. экономиканын трансформациялоо шарттарындагы атаандаштык мамилелердин мыйзам ченемдүүлүктөрү жана спецификалык белгилери аныкталган;
5. республикада атаандаштык мамилелердин өнүгүшүнө тоскоол болгон факторлор аныкталды;
6. Кыргызстанда атаандаштык мамилелерди жана монополияга каршы жөнгө салууну жакшыртуу боюнча сунуштар иштелип чыккан.

Диссертациянын практикалык мааниси. Бул илимий изилдөөнүн айрым рекомендациялары жана сунуштары Кыргыз Республикасынын министрликтеринин практикалык ишинде колдонулушу мүмкүн, айрыкча Кыргызстандагы атаандаштык мамилелерди стимулдаштыруу стратегиясын иштеп чыгуу боюнча жооптуу мамлекеттик мекемелер, анын ичинде: Экономика жана коммерция министрлиги, Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлигине караштуу Монополияга каршы жөнгө салуу кызматы жана Отун-энергетикалык комплексти жөнгө салуу боюнча мамлекеттик агенттиги.

Диссертациянын айрым жоболору, ошондой эле корутундулар жана сунуштар республикада монополияга каршы саясатты ишке ашыруу процессине теориялык жана эмпирикалык жардам бере алат.

Мындан тышкары, диссертациялык изилдөөнүн концептуалдык жоболору жана корутундулары «Микроэкономика», «Атаандаштык жана монополияга каршы саясат», «Өнөр жай рынокторунун теориясы» курстарын окутууда колдонулушу мүмкүн.

Алынган натыйжалардын экономикалык мааниси. Диссертацияда негизделген теориялык жана практикалык жоболор 2018-2025-жылдарга Монополияга каршы жөнгө салууну өнүктүрүү стратегиялык программасы менен бирдикте Кыргызстанда атаандаштык мамилелерди өнүктүрүүнүн концепциясын иштеп чыгуу үчүн негиз боло алат. Иштелип чыккан практикалык сунуштар экономиканы трансформациялоо шарттарында атаандаштык мамилелерди өнүктүрүү көйгөйлөрүн андан ары иштеп чыгууда колдонууга сунушталат.

Корутундулар, коргоого берилген негизги жоболор, ошондой эле рекомендациялар бул тармактагы иштеп чыгууларга тартылган адистер, докторанттар, аспиранттар үчүн аларды практикалык колдонуу максатында илимий көз караштан кызыктырат.

Диссертациядагы коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Бул илимий эмгекте берилген “атаандаштык мамилелер” категориясынын экономикалык мазмуну боюнча түрдүү мектептердин өкүлдөрүнүн экономикалык көз караштарынын эволюциясын карап чыгуунун негизинде диссертациянын автору тарабынан бул түшүнүктүн аныктамасына тактоосу берилет, бир жагынан, эл аралык системанын элементтери болуп саналган айрым объектилердин (ишканалардын, тармактардын, тармактардын, өлкөлөрдүн) ортосундагы экономикалык мамилелердин системасы катары, ал эми экинчи жагынан, алардын ар биринин экономикалык кызыкчылыктарынын татаал системасын билдирет.

«Атаандаштык» жана «атаандаштык мамилелердин» аныктамаларын чечмелөө проблемалары боюнча акыркы жылдардагы мезгилдүү басма сөздө экономисттердин талаш-тартыштарын изилдөөнүн негизинде автор аларды айырмалоо зарыл болгон позицияны негиздейт, анткени «атаандаштык мамилелер» категориясынын көптөгөн

аныктамалары «атаандаштык» түшүнүгү менен бирдейлештирүүгө кыскарган. Өз кезегинде бул жагдай атаандаштык мамилелердин өнүгүшүнө терс таасирин тийгизүүдө.

2. Чет элдик жана ата мекендик экономикалык адабияттардагы «атаандаштык мамилелер» түшүнүгүнүн ар кандай чечмелдерин салыштырып талдоодо авторго бул аныктаманы чечмелөөдө төрт илимий ыкманы аныктоого мүмкүндүк берди: бирдей мамиле, спецификалык мамиле, институттук мамиле жана системалуу мамиле.

3. Атаандаштык мамилелердин теорияларынын автордук классификациясы иштелип чыкты, ага ылайык атаандаштык мамилелерге мамлекеттин кийлигишпестигинин теорияларын жана атаандаштык мамилелерди мамлекеттик жөнгө салуунун теорияларын бөлүп көрсөтүү сунушталат. Биринчи концепциянын алкагында төмөндөгүлөр бөлүнөт: эркин атаандаштык мамилелердин теориялары; атаандаштык мамилелердин өркүндөтүү даражасындагы айырмачылыктар теориясы; атаандаштык артыкчылык теориясы; квази кемчиликсиз атаандаштык мамилелердин теориясы. Атаандаштык мамилелерди мамлекеттик жөнгө салуунун теориялары атаандаштык мамилелерди активдүү жөнгө салуу теориялары менен көрсөтүлөт; атаандаштык мамилелер инновациялары; атаандаштык мамилелерди социалдаштыруу; атаандаштык мамилелердин чыгымдары; атаандаштык эволюциясы жана кластердик (региондук жана тармактык) атаандаштык мамилелердин теориясы.

4. Кыргызстандын экономикасын трансформациялоо шарттарында атаандаштык мамилелердин мыйзам ченемдүүлүктөрү жана өзгөчөлүктөрү аныкталды. Атаандаштык мамилелердин өнүгүшү табигый түрдө институционалдык факторлордун, анын ичинде атаандаштык мамилелерди жакшыртууга жана коррупцияны жоюуга багытталган мыйзам актыларына өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн таасири астында өзгөрүүчү көп факторлуу жана татаал процесске айланаары көрсөтүлгөн. Кыргызстандын экономикасын трансформациялоо шартында атаандаштык мамилелердин айырмалоочу белгилери аныкталды: тарыхый жактан калыптанган рынок экономикасы бар мамлекеттерге караганда рынокту монополиялаштыруунун жогорку даражасы; эл чарбасынын базалык тармактарында — электр энергетикасында иштеп жаткан табигый монополиялардын чексиз экономикалык кучу, бардык жерде кара ниет атаандаштыктын болушу жана монополисттик пайданы алуу.

5. Республикада атаандаштык мамилелердин өнүгүшүн чектеген факторлор аныкталды, алардын ичинен эң маанилүүсү: атаандаштык мамилелердин өнүгүшүнө тоскоол болгон атаандаштык чөйрөсүндөгү мыйзамдардын заманбап талаптарга шайкеш келбегендиги; ишкерлердин басымдуу бөлүгүн көмүскө бизнеске түрткөн салыктардын чыдагыс жүгү; атаандаштык чөйрөсүндө кара ниет атаандаштыктын болушу; рыноктун атаандаштык механизмдерин бузган коррупциялык схемалардын болушу; адилеттүү рыноктук атаандаштык мамилелердин идеяларын дискредитациялоого алып келген коррупциянын жогорку деңгээли; COVID-19 пандемиясынын шартында аба жана темир жол транспортун чектөө; саясий туруксуздук жана мамлекеттик бюрократия.

6. Кыргызстанда атаандаштык мамилелерди жана монополияга каршы жөнгө салууну өркүндөтүү боюнча монополияга каршы мыйзамдарды бузууга алып келиши мүмкүн болгон аракеттерге жол берилбестиги жөнүндө эскертүү берүү жолу менен жумшак мыйзамдарды колдонуу системасын киргизүүнү караган сунуштар иштелип чыккан; бааларды мамлекеттик жөнгө салуу системасын өркүндөтүү; монополияга каршы мыйзамдарды бузуунун белгилерин камтыган аракеттерди (аракетсиздикти) токтотуу жөнүндө эскертүү берүү системасын киргизүү; комплаенс системасын ишке ашыруу, башкача айтканда, чарба жүргүзүүчү субъект тарабынан атаандаштык мыйзамына карама-каршы келген аракеттерди болтурбоого багытталган демилгелердин жыйындысын кабыл алуу.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Республикада атаандаштык мамилелердин өнүгүшүн изилдөөгө системалуу мамиле атаандаштык мамилелер теориясынын концептуалдык жана категориялык аппаратын толуктоого мүмкүндүк берди, институттардын, анын ичинде

монополияга каршы мыйзамдардын таасири жөнүндө илимий идеялардын чөйрөсүн кеңейтти. атаандаштык мамилелерди өнүктүрүү. Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлигине караштуу Монополияга каршы жөнгө салуу кызматынын практикасында бир катар сунуштар ишке ашырылган, бул берилген аткаруу актысы менен тастыкталган. Диссертациянын өзүнчө жоболору Кыргыз Республикасынын Эл аралык университетинде «Микроэкономика» жана «Салыктар» дисциплиналары боюнча окуу-методикалык комплекстерди иштеп чыгууда колдонулган, магистратурада англис тилинде окулат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо жана жарыялоо. Илимий иштин негизги жоболору «КМШ өлкөлөрүндөгү бухгалтердик эсептин, анализдин, аудиттин, тобокелдиктердин жана экономикалык коопсуздуктун актуалдуу көйгөйлөрү» аттуу Жаш окумуштуулардын эл аралык илимий-практикалык конференциясында баяндалган: Бишкек ш. КРСУ Экономика факультети 21-май, 2019-жыл.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы. Диссертациянын жыйынтыгы боюнча 7 илимий макала жана «Атаандаштык мамилелер: теория, методология, практика» аттуу 1 монография жарык көргөн. Илимий изилдөөлөрдүн негизги натыйжалары Россия Федерациясынын Жогорку аттестациялык комиссиясы жана Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган журналдарда жарыяланган. Илимий иштердин жалпы көлөмү 12,5 басма баракты түзөт.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертациялык иш кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, корутундудан жана пайдаланылган адабияттар менен колдонмолордун тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү компьютердик тексттин 164 бетти түзөт. Иште 14 таблица жана 11 сүрөт камтылган.

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациялык изилдөөнүн киришүүсү теманын актуалдуулугу чагылдырылат, максаттарды жана милдеттерди, ошондой эле алынган натыйжалардын илимий жаңылыгынын негизги пункттарын түзөт. Мындан тышкары, иштин практикалык жана экономикалык мааниси, коргоого сунушталган негизги жоболору, изденүүчүнүн жеке салымы, илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын апробациялоо, диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда чагылдырылышынын толуктугу, ошондой эле диссертациянын структурасы жана көлөмү көрсөтүлөт.

«Атаандаштык мамилелерди изилдөөнүн теориялык жана методологиялык аспекти» деген биринчи бөлүмдө атаандаштык мамилелер экономикалык категория катары, аларды изилдөөнүн ар кандай теориялык мамилелери, ошондой эле атаандаштык мамилелердин көрсөткүчтөрүн жана монополияга каршы саясаттын натыйжалуулугун баалоонун методологиялык аспекти каралат. **Атаандаштык мамилелердин теорияларынын классификациясы сунушталат.**

Илимий изилдөөнүн жүрүшүндө экономикалык категориялар, «атаандаштык» жана «атаандаштык мамилелер» бирдей эместиги жана конкреттүү айырмачылыктары бар экендиги аныкталган.

Атаандаштык мамилелер экономикалык кубулуш катары ар түрдүү экономикалык мектептердин өкүлдөрү, анын ичинде Ф.Кейнс, П.Бойгильбер, А.Смит, Д.Рикардо, Ж.Б. Айтсак, К.Маркс, К.Р. МакКоннелл, С.Л. Брю, А.М.Бранденбургер, Дж.Милл, Ч.Мунгер, А.Маршалл, Э.С.Масон, Дж.Кэрнс, Антуан Огюст Курно, Б.Ж.Нилбуфф, Р.Нельсон, Д.Норт, П.Сраффа, Э.Чемберлин, Дж.Робинсон, А.Лернер, П.Свизи, М.Портер, Д.С.Бейн, М.Брун, М.Трейси, Ф.Виерсема, Б.Вернерфелт, Р.Грант, С.Монтгомери, П.А.Глур, Л.Линн, А.Маккормак, С.Кыш, Ш.М. Флинн, Ф. фон Хайек, Дж. Эрроу.

Атаандаштыктын азыркы заманбап көйгөйлөрүн изилдөө орус окумуштууларынын эмгектеринде да чагылдырылган: Д.А., Гаврилов, Г.Ю. Гуляев, Кинев А.Ю., Г.Журавлева, Коробов Ю., С.В. Кравцевич, И.Р.Курнышева, М.Г. Миронов, В.М. Полтерович, В.В.Попков, С.А.Пузыревский, Т.А.Радченко, А.А. Роговицкий, Розанова Н., А.А. Рязанов,

А.Сухорукова, Р.Фатхутдинов, В.И. Фелештин, Т.Г. Философова, Френкель А., Хасанова А., Шабашев В., Шаповалов Г., Шмелев А., Юданов А., Юрьев В., Яшин Н. жана башкалар.

Атаандаштык мамилелердин теориясын өнүктүрүүгө олуттуу салым кошкон Кыргызстандын окумуштуулары, анын ичинде А.Н. Аюпов, В.И. Кумсков, А.А.Мигранян, В.М. Касимова, М.К.Кудайкулов, Л.Хочиева, К.Ниязалиев ж.б.

«Атаандаштык мамилелердин» аныктамасынын топтоонун негизинде биз бул категорияны чечмелөөгө бир нече ыкмаларды бөлүп көрсөтүүнү сунуштайбыз:

- идентикалык мамиле;
- спецификалык мамиле (ар кандай чөйрөлөрдө);
- системалык мамиле;
- институттук мамиле.

Идентикалык мамиленин өкүлдөрү, атап айтканда А.Смит «атаандаштык мамилелер» экономикалык категориясын «атаандаштык» түшүнүгү менен аныкташат. Албетте, «атаандаштык» түшүнүгү «атаандаштык мамилелер» түшүнүгү менен диалектикалык биримдикте, алар өз ара байланышта, андан тышкары, атаандаштык мамилелер атаандаштыкка негизделе тургандыгын моюнга алуу керек. Бирок, биздин оюбузча, бул түшүнүктөрдүн ортосуна бирдей белги коюу мүмкүн эмес.

Бир катар авторлор атаандаштык мамилелерди спецификалык мамиленин позициясынан аныкташат, анын маңызы – көптөгөн илимпоздор ар кандай чөйрөлөрдөгү атаандаштык мамилелер бир нече жагынан айырмаланган көз карашты карманышат. Албетте, банк секторунда же соодада атаандаштык мамилелердин өзүнүн өзгөчөлүктөрү бар экенине макул болуу керек. Ошол эле учурда атаандаштык мамилелерди изилдөө үчүн биринчи кезекте мыйзам ченемдүүлүктөр жана жалпы белгилер маанилүү рольду ойнойт деп эсептейбиз.

«Атаандаштык мамилелер» түшүнүгүн чечмелөөдөгү институттук мамиле акыркы жылдардагы адабияттарда кыйла кеңири чагылдырылган. Институционалдык мамиленин көз карашынан алганда, атаандаштык мамилелер - бул атаандаштыкты укуктук жөнгө салуунун зарылдыгын билдирген институттар ортосундагы мамилелер.

Кээ бир экономисттер атаандаштык мамилелерди көп баскычтуу система катары карашат, анын алкагында монополия менен атаандаштык өз ара аракеттенет.

Диссертациянын автору тарабынан бөлүнгөн системалык мамиленин алкагында, ошондой эле ата мекендик жана чет элдик окумуштуулардын эмгектерин изилдөөнүн жана талдоонун негизинде “атаандаштык мамилелер” экономикалык категориясынын маңызын изилдеген көптөгөн авторлордун ой-пикирлерин талдоо окумуштуулар, биз бул түшүнүктүн аныктамасын төмөнкүдөй тактоону сунуштайбыз.

Атаандаштык мамилелер - бир жагынан, бул эл аралык системанын элементтери болуп саналган айрым объектилердин (ишканалардын, тармактардын, тармактардын, өлкөлөрдүн) ортосундагы экономикалык мамилелердин системасы, ал эми экинчи жагынан, алар ар бири.экономикалык кызыкчылыктардын татаал системасын билдирет.

1-Сүрөт. Атаандаштык мамилелердин системасы.

Бул категорияга башка көптөгөн ыкмалардан айырмаланып, бул аныктама микро, мезо, макро жана мега деңгээлдеги атаандаштардын ортосундагы экономикалык мамилелердин системасына багытталган.

Бул экономикалык категорияны тактоо диссертациянын авторуна атаандаштык мамилелерди изилдөөнүн теориялык ыкмаларын классификациялоого, ошондой эле типтерин, түрлөрүн, негизги жоболорун жана негизги өкүлдөрүн аныктоого мүмкүндүк берди.

Атаандаштык мамилелерди изилдөөнүн теориялык мамилелери да эки тараптуулугу жана көп түрдүүлүгү менен айырмаланат, анткени белгилүү мектептердин өкүлдөрү мезгилдүү басма сөздө жана экономика боюнча илимий адабияттарда атаандаштык мамилелерди ар кандай теориялык жана методологиялык позициялардан талдап чыгышат. Бул жагдайга байланыштуу атаандаштык мамилелердин теориясын, биринчи кезекте, типтерге бөлүү зарылчылыгы келип чыгат.

Ошону менен бирге анын эки түрүн бөлүп кароо сунушталат: мамлекеттин атаандаштык мамилелерге кийлигишпөө теориясы жана атаандаштык мамилелерди мамлекеттик жөнгө салуу теориясы.

Атаандаштык мамилелердин ар түрдүү түшүнүктөрүн төмөнкүдөй классификациялоо сунушталат:

Таблица 1. Атаандаштык мамилелердин теорияларынын классификациясы

Атаандаштык мамилелердин типтери	Түрлөрү	Негизги жоболору	Өкүлдөрү
Атаандаштык мамилелерге мамлекеттин кийлигишпөө теориялары	Эркин атаандаштык мамилелердин теориясы		П. Буагильбер, Ф. Кенэ, А. Смит, Д. Рикардо, Ж.Б. Сэй, Дж. Милль, А. Маршалл, К. Мангер.
	Атаандаштык мамилелердин жеткилендик даражасындагы айырмачылыктардын теориясы		А. Курно, Э. Чемберлин, А. Лернер, П. Свизи, Форхаймер, Бертран, Штакельберг
	Атаандаштык артыкчылыктарынын теориясы		М. Портер, М. Трейси, Ф. Вирсема Б. Вернерфельт, Р. Грант,

			С Монтгомери, П. А. Глур, Л. Линн, А. МакКормак, Р. Нельсон, С. Уинтер
	Квази кемчиликсиз атаандаштык мамилелердин теориялары		У. Дж. Баумоль, Дж. Панзар и Р. Виллинг
Атаандаштык мамилелерди мамлекеттик жөнгө салуу теориялары	Атаандаштык мамилелерди активдүү жөнгө салуу теориясы		Дж Кейнс П. Сраффа, Дж. Робинсон, Н. Калдор, Дж. Итуэлл, Л. Пазинетти, Дж. Хикс, Э.Хансен, С. Харрис.
	атаандаштык мамилелердин жаны өзгөртүлөрдү киргизүү теориясы		Й. Шумпетер, Ф. фон Хайек, Дж. Эрроу, Э. С. Мейсон и Д. С. Бейн
	Атаандаштык мамилелердин социалдаштыруу теориясы		Г. Саймон, Т. Шульц, Г. Беккер, Дж. Гэлбрейт.
	Атаандаштык мамилелердин чыгымдар теориясы		А. Харбергер, Х. Лейбенштайн, О. Уильямсон, Р. Коуз, Д.Норт, М. Олсон
	Атаандаштыктын эволюция теориясы	Карама каршы мамилелер катары атаандаштык мамилелер азыркы экономикалык мамилелердин маңызына туура келбейт	А. М. Бранденбургер и Б. Дж. Нейлбафф
	Кластердик (региондук жана тармактык) атаандаштык мамилелердин теориясы		Дж. Стиглер, А.И. Татаркин, Л. Юганова, М. Галушко

*Диссертациянын автору тарабынан түзүлгөн таблица

Атаандаштык мамилелерге мамлекеттин кийлигишпөө теориясынын алкагында бир нече концепциялар изилденген, алардын арасында фирмалар ортосундагы атаандаштыктын көйгөйлөрүн караган, бирок мамлекеттин кийлигишүүсүн камтыбаган эркин атаандаштык мамилелер теориясы. Бул теориялардын өкүлдөрүнөн Ф.Кенэ, А.Смит, Д.Рикардо, Ж.Б. Айталы, К.Маркс, Дж.Милл, К.Мунгер, А.Маршалл жана башкалар.

XX-кылымдын 30-жылдарында атаандаштык мамилелерди мамлекеттик жөнгө салуу теориялары экономика илиминде мамлекеттин атаандаштык мамилелерге кийлигишпөө теорияларынын ордун басты. Бул концепциялардын үстөмдүгүнүн башталышы атактуу англиялык экономист Дж.М.Кейнстин «Жумуштуулуктун, пайыздардын жана акчанын жалпы теориясы» китебинде негизделген, анда ал рынок экономикасын мамлекеттик жөнгө салуу идеясын белгилеген. Биз Дж. М.Кейнстин жана анын жактоочуларынын заманбап рыноктор экономикага кийлигишпестен суроо-талап менен сунушту автоматтык түрдө жөнгө сала албайт деген идеяларын колдойбуз. Атаандаштык мамилелерди мамлекеттик жөнгө салуу концепциясынын жактоочуларына Джоан Робинсон, П.Сраффа, Н.Калдор, Дж.Итвелл, Л.Пасинетти, Дж.Хикс, Э.Хансен, С.Харрис, Дж.Шумпетер, Дж.Ароу, Ф. фон Хайек, Э.С.Масон, Д.С.Бейн кирет.

Атаандаштык мамилелерди мамлекеттик жөнгө салуунун эң толук концепциясы XX-кылымдын экинчи жарымында иштелип чыккан, анда атаандаштык мамилелерди

социалдаштыруу теориясы сыяктуу теориялар түптөлгөн; атаандаштык мамилелердин чыгымдарынын теориясы; атаандаштык эволюциясынын теориялары; кластердик (региондук жана тармактык) атаандаштык мамилелердин теориясы.

Атаандаштык мамилелерди изилдөөнүн методологиялык негизин экономикалык теориянын методологиялык принциптери түзөт, алар «философиялык принциптерди изилдөөнүн конкреттүү объектисине жана предметине карата ишке ашыруу» [120].

Бул изилдөө карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн, ырааттуулуктун, өнүгүүнүн методологиялык принциптерине негизделген.

Карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн принциби, ага ылайык экономикадагы атаандаштык мамилелер трансформациялоо шарттарында рыноктук субъекттердин атаандаштыгынын өзгөчөлүгүн чагылдырат, бул мамилелердин өнүгүүсүнүн ортосундагы карама-каршылык катары өзүн экономиканын көйгөйлөрүн чечүү аркылуу экономикалык кызыкчылыктардын кагылышуусу көрсөтөт.

Атаандаштык мамилелердин диалектикалык карама-каршылыгы анын ички жана тышкы карама-каршылыктарды чечүүгө карай кыймылында жатат. Бир жагынан алганда, атаандаштык мамилелер монополиялык, олигополисттик жана кемчиликсиз атаандаштык мамилелерди камтыган бир бүтүн болуп саналат. Экинчи жагынан, рыноктун субъекттеринин антагонисттик экономикалык кызыкчылыктарынын ортосундагы карама-каршылыктарды чечүү атаандаштык мамилелердин прогрессивдүү өнүгүшүнө алып келет.

Бул диссертациянын изилдөө предметинин көз карашынан алганда, ырааттуулуктун методологиялык принциби атаандаштык мамилелерди система катары, башкача айтканда комплекстүү уюшулган жана тынымсыз өнүгүп турган экономикалык байланыштарды изилдөөнү сунуштайт. Бул эмгекте ырааттуулук принциби атаандаштык мамилелердин өзгөчөлүктөрүн изилдөө үчүн колдонулат.

Салыштырмалуу атаандаштык мамилелердин өнүгүү принциби убакыттын өтүшү менен табигый сандык жана сапаттык өзгөрүүлөр бардык экономикалык мамилелерге мүнөздүү экендигин билдирет. Биздин диссертациябызда бул принцип атаандаштык мамилелер өнүгүүнүн белгилүү этаптарында изилденип, алардын ар биринде экономиканы кайра куруунун тарыхый эволюциясын эске алуу менен алардын өзгөчөлүктөрү каралып жаткандыгына байланыштуу ишке ашырылат.

Рыноктун катышуучуларынын арасында «рыноктук бийликти» бөлүштүрүүнү мүнөздөгөн эң көп колдонулган көрсөткүчтөрдүн арасында Лернер жана Херфиндаль-Хиршман индекстери бар. Атаандаштык мамилелердин өнүгүшүн баалоо ыкмаларына келсек, белгилүү бир шарттуулук менен, алар рыноктогу фирмалардын өз ара көз карандылыгын сандык баалоо үчүн колдонулуучу суроо-талаптын кайчылаш ийкемдүүлүк коэффициентин камтыйт. Атаандаштык мамилелер өз ара көз каранды жана көз карандысыз болушу мүмкүн болгондуктан, бул көрсөткүч рынокто өзүнчө тармактын ичинде, бирок, талдоо жүргүзүүгө мүмкүндүк берет.

Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө атаандаштык мамилелердин өнүгүшүнө таасир этүүчү институционалдык тоскоолдуктардын деңгээли боюнча дүйнө өлкөлөрүнүн рейтингин чагылдырган бир катар индекстер бар экени көрсөтүлгөн, алардын ичинен эң кеңири таралгандары болуп саналат. Экономикалык эркиндик индекси, Transparency International уюму жыл сайын түзүүчү коррупцияны кабылдоо индекси, Глобалдык атаандаштыкка жөндөмдүүлүк индекси (бул индекстин алкагында жүргүзүлгөн сурамжылоонун жыйынтыгы) (Дүйнөлүк экономикалык форум), Башкаруу сапаты индекси ж.б. «Алардын структурасын талдоо атаандаштыктын өнүгүшүнө мамлекеттин таасиринин маанисин жана демек, институттук чөйрөнүн ролун белгилөөгө мүмкүндүк берет» [169].

Атаандаштык мамилелерди изилдөөнүн методологиялык аспектилерин талдоонун негизинде Экономикалык эркиндик индексинин, КБИ жана Глобалдык атаандаштыкка жөндөмдүүлүк индекси. Биз атаандаштык мамилелердин өнүгүү деңгээлинин төмөнкү грациясын сунуштайбыз:

Таблица 2. Атаандаштык мамилелердин өнүгүү градациясы*

Экономикалык эркиндиктин индекси	Коррупцияны кабылдоо индекси	Глобалдык атаандаштыкка жөндөмдүүлүк индекси	Уровень развития конкурентных отношений
80-100	75-99	свыше 75	бийик
60-79	50-74	60-74	орточо
40-59	25-49	50-59	төмөн
40тан аз	40тан аз	40тан аз	өтө төмөн

*Эл аралык изилдөөлөрдүн маалыматтарынын негизинде диссертациянын автору тарабынан түзүлгөн

Бул градацияга ылайык, атаандаштык мамилелердин өнүгүүсүнүн жогорку деңгээли экономикалык эркиндиктин индекси 80 баллдан кем эмес, коррупцияны кабылдоо индекси 74 баллдан кем эмес, дүйнөлүк атаандаштыкка жөндөмдүүлүк индекси 75 баллдан жогору болгон өлкөлөр үчүн мүнөздүү. Атаандаштык мамилелери жогорку деңгээлде өнүккөн өлкөлөргө: Швейцария, Швеция, Дания, Нидерланды, Сингапур, Норвегия, Гонконг, Тайвань, Бириккен Араб Эмираттары, АКШ ж.б. Бирок, дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй, дүйнөдө мындай өлкөлөр аз.

Атаандаштык мамилелерди өнүктүрүүнүн орточо деңгээли төмөнкү көрсөткүчтөрдү билдирет: экономикалык эркиндиктин индекси 60 баллдан кем эмес, коррупцияны кабылдоо индекси 50 баллдан кем эмес жана дүйнөлүк атаандаштыкка жөндөмдүүлүк индекси 60 баллдан жогору, бул жалпысынан жакшы көрсөткүчтөр болуп саналат. өлкөдө атаандаштык чөйрөсү бизнес үчүн жагымдуу экенин. Дүйнөдө мындай мамлекеттер көп: Сауд Аравиясы, Кувейт, Латвия, Мексика, Бахрейн, Венгрия, Болгария жана башкалар.

Атаандаштык мамилелердин өнүгүүсүнүн төмөнкү деңгээлине келсек, бул деңгээл төмөнкү көрсөткүчтөр менен мүнөздөлөт: экономикалык эркиндиктин индекси 40тан 59 баллга чейин өзгөрөт, коррупцияны кабыл алуу индекси 25-49, ал эми дүйнөлүк атаандаштыкка жөндөмдүүлүк индекси 50дөн жогору эмес. -59 упай. КМШнын дээрлик бардык өлкөлөрүн, анын ичинде Кыргызстанды да атаандаштык мамилелердин өнүгүү деңгээли төмөн мамлекеттердин катарына кошууга болот.

Эгерде атаандаштык мамилелерди өнүктүрүүнүн көрсөткүчтөрү төмөнкү деңгээлге туура келсе, анда «абдан өтө оор, бирок ал орду толгус жана үмүтсүз эмес. Дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй, дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрү [40,89] кийин ийгиликтүү өнүккөн жана гүлдөп-өнүккөндүктөн, ачык мисал катары «төрт азиялык кичинекей ажыдаарлар» деп аталган: Түштүк Корея, Сингапур, Гонконг жана Тайвань, башынан экономикалык өнүгүүнүн өтө жогорку темптерин көрсөткөн.

«Кыргыз Республикасындагы атаандаштык мамилелердин өнүгүшү» деген экинчи бөлүмдө республикадагы атаандаштык мамилелердин азыркы абалы иликтенип, экономикалык кайра куруунун шарттарында Кыргызстанда атаандаштык мамилелердин өнүгүү этаптары аныкталган, атаандаштык мамилелердин мыйзам ченемдүүлүктөрү жана өзгөчөлүктөрү аныкталган. республикада аныкталган.

Изилдөөнүн объектиси болуп Кыргызстандын мисалында экономиканы трансформациялоо шартында атаандаштык мамилелердин өнүгүү процесси саналат.

Бул изилдөөнүн предмети болуп атаандаштык мамилелер, алардын спецификалык өзгөчөлүктөрү жана республикадагы атаандаштык мамилелердин өнүгүшүнө таасир этүүчү факторлор саналат.

Изилдөө методдору. Илимий изилдөөлөрдүн жүрүшүндө жалпы илимий методдор да (индукция, дедукция, тарыхый жана логиканын биримдиги, аналогия) жана эмпирикалык (салыштырмалуу анализ, графикалык сүрөттөр, таблицалык, эконометрикалык) изилдөө ыкмалары колдонулган.

Кыргыз Республикасындагы атаандаштык мамилелердин өнүгүшүнө талдоо жүргүзүү айрым этаптарды бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берди:

I - атаандаштык мамилелердин пайда болуу этабы (1991-1998). Кыргыз Республикасында атаандаштык мамилелерди өнүктүрүүнүн биринчи этабынын жылдары алгачкы ченемдик укуктук базаны түзүүнүн, монополияга каршы контролдоо органдарына кадрларды тартуунун биринчи тажрыйбасынын жана монополияга каршы жөнгө салуу жаатындагы биринчи тажрыйбанын мезгили болуп саналат.

II - Кыргыз Республикасында атаандаштык мамилелерди өнүктүрүүнүн институционалдык негиздерин түзүү этабы (1999-2014-жж.). Атаандаштык мамилелерди өнүктүрүү үчүн институционалдык негиздерди калыптандыруу Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан республиканын рынокторунда атаандаштык чөйрөнү түзүүгө ишканаларды өнүктүрүүгө көмөк көрсөтүүнү, ири монополияларды жана адилетсиз атаандаштыктын гүлдөшү чектөөгө багытталган мыйзамдардын жана укуктук актылардын комплексин кабыл алууну карайт.

III - атаандаштык мамилелерди өркүндөтүү этабы (2015-ж. - азыркыга чейин ...). Кыргыз Республикасынын ЕАЭБге киришине байланыштуу Кыргыз Республикасынын көптөгөн мыйзамдары, анын ичинде «Атаандаштык жөнүндө», «Кыргыз Республикасындагы табигый жана уруксат берилген монополиялар жөнүндө», «Жарнак жөнүндө» мыйзамдары ЕАЭБдин мыйзамдык базасына ылайыкташтырылган.

Кыргызстандын экономикасындагы атаандаштык чөйрөсү ар түрдүү рынок структуралары менен чагылдырылган:

- монополия (табигый, жасалма);
- олигополия;
- монополисттик атаандаштык.

2021-жылдын 1-ноябрына карата Кыргызстанда 77 субъект катталган, алар табигый монополиялардын катарына кирет.

Нефть продуктуларынын рыногу. На сегодняшний день по республике функционируют около 650 автозаправочных станций (АЗС), из них более 300 АЗС принадлежат крупным нефтетрейдерам – ОсОО «Альфа Ойл», ОсОО «Партнер нефть», ОсОО «Газпром нефть Азия», ОсОО «Шнос», Роснефть, Кыргызмунай жана башка.

Бензин жана дизелдик отун рыногунда негизги импортер болуп «Газпром Нефть Азия» ЖЧК саналат, ишкананын рыноктук үлүшү 35%дан ашат.

Кыргыз Республикасынын рыногунда үстөмдүк кылуучу чарбалык субъекттердин мамлекеттик реестрине [19] ЖЧК «Газпром нефть Азия» жана ЖЧК «ЧПК Джунда» нефтини кайра иштетүүчү заводу бензин, дизель отун жана суюлтулган көмүртек газын сатуу боюнча кирет.

Электр энергия рыногу. «Электр энергетикасынын структурасында 6 ири акционердик коом үстөмдүк кылат:

- «Электр станциялары» ААК (электр энергиясын өндүрүү);
- «Кыргызстандын улуттук электр тармактары» ААК (электр энергиясын берүү (жогорку чыңалуудагы электр линиялары);
- «Түндүк электр» ААК
- «Чыгыш электр» ААК
- «Ошэлектро» ААК
- «Жалалабатэлектр» ААК (4).

Жылуулук энергетикасы. Республиканын жылуулук энергетика тармагы жылуулук энергиясын өндүрүү менен гана алектенген чарба жүргүзүүчү субъекттерден, мисалы, Бишкек ЖЭБинде, сатып алынган жылуулук энергиясын «Бишкекжылуулукэнергиясы» ААК тарабынан гана бөлүштүрүүдө, ал эми жылуулук энергиясын бир убакта иштеп чыгууда жана бөлүштүрүүдө Ош шаарында. ЖЭБ, Кызыл-Кыя ЖЭБ, чарба жүргүзүүчү субъектилер, алардын карамагында «Бишкектепоэнерго» МИ, «Кыргызжилкоммунсоюз» МИ сыяктуу көптөгөн жергиликтүү маанидеги отканаларды, ошондой эле жергиликтүү маанидеги бир нече өз алдынча отканаларды бириктирген [137]

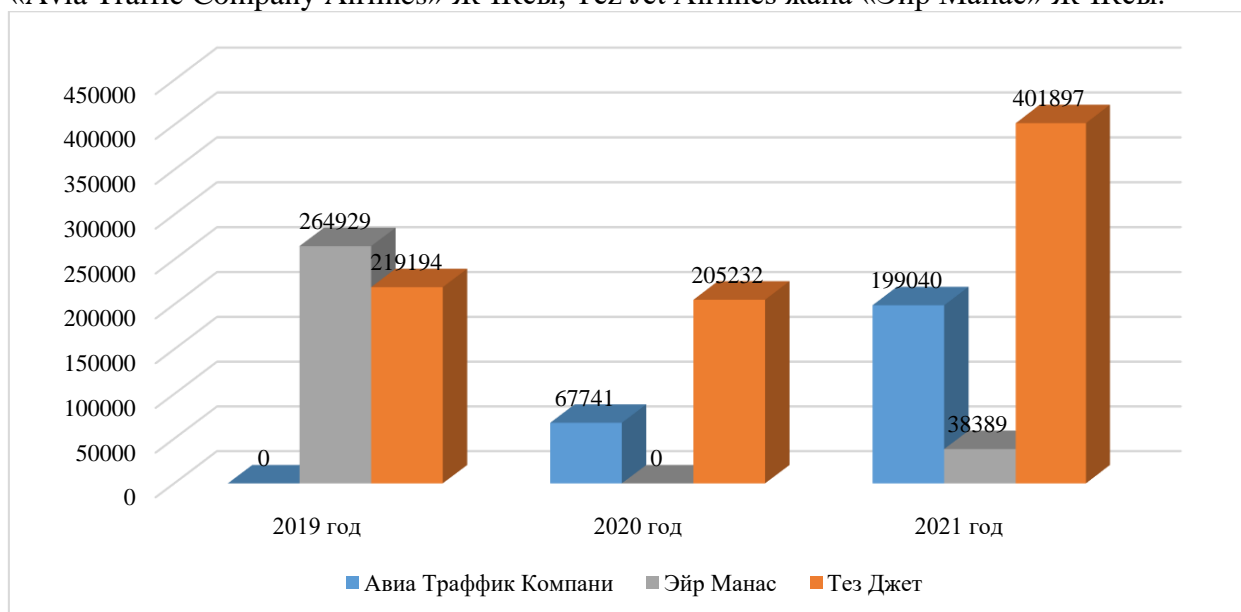
Ошентип, Кыргызстандын энергетикалык комплексиндеги атаандаштык мамилелер рыноктун олуттуу концентрацияланышы, табигый монополиялардын болушу жана электр жана жылуулук энергиясын керектөөчүлөр үчүн альтернативалардын толук жоктугу менен мүнөздөлөт.

Учууларды *аэронавигациялык колдоо*, албетте, табигый монополия болмоюнча мүмкүн эмес, анткени антпесе аба каттамдарынын коопсуздугун камсыз кылуу мүмкүн эмес. **Учууларды аэронавигациялык камсыз кылуу жана жер үстүндөгү ички аба транспортун тейлөө чөйрөсүндө кемчиликсиз атаандаштыктын принциптери таптакыр кабыл алынгыс, анткени бул экономикалык көз караштан эле максатка ылайыктуу эмес жана жүргүнчүлөрдүн өмүрү үчүн коопсуздук жагынан да коркунучтуу.** Демек, экономиканын бул тармагында жападан жалгыз табигый монополиянын субъектиси – «Кыргызаэронавигация» мамлекеттик ишканасы бар.

Аба ташуу рыногу атаандаштык мамилелери өнүккөн рынокторго таандык болушу мүмкүн эмес. Учурда ички каттамдар боюнча жүргүнчүлөрдү абада ташуунун рыногу «4 авиа каттамдан турат:

- Бишкек-Ош-Бишкек;
 - Бишкек-Жалал-Абад-Бишкек;
 - Бишкек-Баткен-Бишкек;
- Бишкек-Исфана-Бишкек» [54].

Жүргүнчүлөрдү республика ичиндеги аба ташууну 3 авиакомпания ишке ашырат: «Avia Traffic Company Airlines» ЖЧКсы, Tez Jet Airlines жана «Эйр Манас» ЖЧКсы.

2-Сүрөт. Диаграмма 1. - 2019-2021-жылдары ички авиакомпаниялар тарабынан ташылган жүргүнчүлөрдүн саны [125]

2021-жылы ташылган жүргүнчүлөрдүн жарымынан көбүн Tez Jet авиакомпаниясы (62,9%) түзөт, рыноктун калган бөлүгүн Avia Traffic Company (31,1%) жана Air Manas (6%) сыяктуу авиакомпаниялар ээлейт.

Диссертациянын автору ички аба транспорту рыногундагы атаандаштык чөйрөнүн абалына баа берген. Мында рыноктун концентрациялануу коэффициенти жана Херфиндаль-Хиршман рыногунун концентрациялануу индекси колдонулган.

Ош шаары Кыргыз Республикасындагы экинчи чоң шаар болуп саналат, Бишкек жана Ош шаарларынын ортосундагы байланыш кургактык жана аба транспорту менен камсыздалат. Бул каттамды Tez Jet, Air Manas жана Avia Traffic Company компаниялары тейлейт.

3-таблица. Бишкек - Ош - Бишкек каттамы боюнча ташылган жүргүнчүлөрдүн жалпы көлөмүндөгү авиакомпаниялардын үлүшү:

№	Авиакомпания	2019 жыл		2020 жыл		2021 жыл	
		Жүргүнчүлөрдүн саны	Жалпы сандагы үлүшү, %	Жүргүнчүлөрдүн саны	Жалпы сандагы үлүшү, %	Жүргүнчүлөрдүн саны	Жалпы сандагы үлүшү, %
1	Авиа Траффик Компани	-	-	67741	26,5	199040	34,0
1.	Тез Джет	172621	39,5	187929	73,5	346903	59,4
2.	Эйр Манас	264929	60,5	-	-	38389	6,6
	Баардыгы:	437550	100	255670	100	584332	100

2021-жылы жалпысынан 584 332 жүргүнчү ташылган жана эң көп жүргүнчүлөр Tez Jet менен ташылган, 2021-жылдын жыйынтыгы менен 59,4% түзгөн.

Рыноктун концентрациялануу коэффициентин (CR) эсептөөдө ири берүүчүлөрдүн саны алардын үлүштөрү салыштырылуу болгондо жана алардын ортосундагы ажырым 10%дан ашпаган учурда эске алынат.

Рыноктун бардык оюнчулары белгилүү болгондуктан, алардын үчөө гана бар, бул учурда рыноктун концентрациялануу коэффициентин (CR) эсептөөнүн кереги жок. Херфиндаль-Хиршман коэффициенти (HHI) рынокто иштеп жаткан бардык жеткирүүчүлөрдүн рынокто ээлеген акцияларынын квадраттарынын суммасы катары эсептелет.

4-таблица - Херфиндаль-Хиршман коэффициенти (2019-2021):

Коэффициент	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	Область значений
Коэффициент Херфиндаля-Хиршмана	HHI=5220,5	HHI=6101,5	HHI=4727,92	2000<HHI<10000

2021-жылдын IV чейрегинин акырына карата өлкөнүн уюлдук байланыш рыногунда 4 уюлдук оператор бар.

1. «Скай Мобайл» ЖЧКсы (ТМ «Билайн»);
2. «Альфа Телеком» ЖАО (ТМ Megacom);
3. «НУР Телеком» ЖЧКсы (ТМ «O!»);
4. ООО «КТ Мобайл» (ТМ «Салам»)) [58]

Уюлдук байланыш кызматтары рыногун талдоонун жыйынтыгы боюнча уюлдук радиотелефон байланыш кызматы (үн жана SMS кызматтары) боюнча Доминанттардын реестрине 3 субъект киргизилген, булар «Скай Мобайл» ЖЧК (Beeline ТМ), «Альфа Телеком» ЖАК (Megacom ТМ) жана ЖЧК «NUR Telecom» (ТМ «O!»). Кыргызстандын байланыш кызматтары рыногу үчүн катаал (3-4) олигополия мүнөздүү.

«Кыргыз Республикасында жергиликтүү стационардык байланыш кызматтарын көрсөтүү секторунда табигый монополия болуп саналган «Кыргызтелеком» ААКму үстөмдүк кылуучу позицияны ээлейт. Альтернативдик оператор болуп «SAIMA ТЕЛЕКОМ» ЖАК саналат, ал өз ишмердүүлүгүн Бишкек шаарына жана Чүй облусуна багытталган. Мындан тышкары, бир облустун же шаардын аймагында өз кызматтарын көрсөтүүчү салыштырмалуу азыраак абоненттик базасы бар бир катар башка байланыш операторлору бар.

2021-жылдын акырына карата жергиликтүү телефон станцияларына кошулган негизги телефон аппараттарынын жалпы саны 244 615ти түздү. Акыркы 10 жылда абонентке мобилдүүлүктү берген уюлдук байланышты кеңири колдонуунун эсебинен, стационардык байланыштын абоненттеринин санынын азайышы байкалды.» [112].

3-Сүрөт. 1-график – 2012-2021-жылдарга стационардык телефон абоненттеринин саны.

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалымат булагы Жергиликтүү телефон байланышы боюнча кызмат көрсөтүүлөрдүн көлөмү отчеттук мезгилде 286,9 млн сомду, эл аралык, шаар аралык телефон байланышы боюнча 108,89 млн сомду түздү. Графиктен көрүнүп тургандай, абоненттердин санынын азайышы менен стационардык телефониядан кызмат көрсөтүүлөрдүн көлөмү да пропорционалдуу түрдө төмөндөгөн.

Жыл сайын мобилдик тармакка кошулган абоненттердин саны өсүүдө, ал эми стационардык байланыштын абоненттеринин саны азаюуда. Эгерде 2011-жылы жалпы пайдалануудагы телефон тармагынын телефон аппараттарынын саны 490,7 миң болсо, 2019-жылы алардын саны 61%га же 191,8 миң телефон аппаратына азайып, 298,9 миң бирдикти түздү. 2019-жылы үй телефондорунун саны 2011-жылга салыштырмалуу 53%га же 182,1 миң даанага азайган.

(Мобилдик) уюлдук байланыштын туташкан абоненттик түзүлүштөрүнүн саны тынымсыз өсүүдө. «2021-жылдын IV чейрегинин аягында мобилдик абоненттердин саны болгону 10 563 605ти түздү, анын ичинен 7 322 024ү активдүү абоненттер.

Уюлдук байланыштын Кыргыз Республикасынын рыногуна кирүү деңгээли 2021-жылдын акырына карата 110,3%га жакынды түздү (Улуттук статистикалык комитеттин маалыматы боюнча 2021-жылдын башына карата өлкөнүн жалпы калкынын саны – 6 636 803 адам). [58].

Ошону менен, акыркы жылдары Кыргызстан ошондой эле «Салттуу байланыш кызматтарынын жалпы көлөмүнүн өзгөрүшү менен мүнөздөлөт жана интернет кызматтарын, альтернативдик байланыш ыкмаларын, мисалы, ОТТ кызматтар (WhatsApp, Telegram ж.б.) колдонуунун популярдуулугу жана кирешелүүлүгүнүн өсүшүнө байланыштуу бул дагы глобалдык тенденция болуп саналат.

Кызмат көрсөтүүлөрдүн көлөмүнүн өзгөрүшүнүн себептеринин бири - байланыш операторлорунун ортосундагы катуу атаандаштык жана андан келип чыккан «баалар согушу», мында операторлор өз тармагына абоненттерди тартуу үчүн бир катар көрсөтүлгөн кызматтардын баасын төмөндөтө башташат бул байланыш операторлорунун жалпы кирешесине таасирин тийгизет» [58].

Ун базары. Тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайындагы атаандаштык чөйрө гетерогендүү эмес. Ун тартуу рыногунда заманбап атаандаштык чөйрөнүн абалын талдоо үчүн математикалык (эконометрикалык) ыкма колдонулган.

Экономикалык изилдөөдө математикалык изилдөө методдору, атап айтканда, математикалык статистиканын методдору кеңири колдонулат. Бул анализдин максаты эң аз квадраттар ыкмасын колдонуу менен жылдар боюнча регрессия теңдемесин түзүү, факторлордун ортосундагы байланыштарды аныктоо жана кийинки жылдарга болжолдоо болуп саналат.

Эң кичине квадраттар ыкмасынын маңызы параметрдик баалоо, аныкталган баадан тандап алынган маалыматтардын квадраттык четтөөлөрүнүн суммасын минималдаштыруу шартынан аныкталат. Тегиздиктеги бардык $y=ax+b$ түз сызыктарынын ичинен биз берилген чекиттер системасына эң жакынын издейбиз, ал эми жакындик квадраттык четтөөлөрдүн S суммасы менен өлчөнөт: б.а. бардык түз сызыктардан Биз S суммасы минималдуу болгон сызыктарды тандагыбыз келет.

Атаандаштыкка баа берүүнү эконометрикалык талдоодо биз көз каранды өзгөрмө катары Херфиндаль-Хиршман индексин, фактор катары ун тартуу рыногундагы өндүрүштүк-финансылык көрсөткүчтөрдү алдык (диссертациянын 1 жана 2-тиркемелерин караңыз): ННІ - Herfindahl- Хиршман индекси, (2000 -10000 жогорку монополиялуу рынок, 1000-2000 орто концентрацияланган рынок, 1000 кеңири атаандаштыкка чейин); **proizvodstvomuki** - ун өндүрүү көлөмү, тн.; **importmuki** -ун импортунун көлөмү, тн.; **exportmuki** – ундун экспортунун көлөмү, тн.; **importpshenizy** - Буудайдын импорту, тонна; **zenamuki** – ундун баасы, сом/кг; **potrebnostmuki** - КР унга болгон керектөөсү, тн.

Баштоо үчүн стандарттуу статистика табылды, ага ылайык изилденип жаткан үлгүнүн баштапкы идеясын түзүүгө болот (таблица 5).

5-таблица. - 2019-2021-жылдарга Кыргыз Республикасынын ун тартуу рыногундагы атаандаштыктын статистикалык мүнөздөмөсү:

	ННІ	EXPORT MUKI	IMPORTM UKI	IMPORTPS HENIZY	POTREBN OSTMUKI	PROIZVOD STVOMUK I	ZENAM UKI
Среднее	935.98	17.92	6381.19	16419.08	63145.23	12596.06	36.29
Медиана	953.65	0.00	5219.10	13791.50	63147.80	12487.10	38.70
Максимум	1673.80	225.00	14532.50	39197.10	64828.10	19341.70	45.82
Минимум	643.30	0.00	2169.10	3220.00	61403.10	7907.20	29.11
Станд.откло нение	237.27	49.91	3062.33	8189.98	1007.74	2798.14	4.60
Коэф. асимметрии	0.82	3.18	0.91	0.94	-0.07	0.32	-0.34
Коэф. экссесса	3.86	12.18	2.90	3.33	1.86	2.63	1.84

5-таблицадагы маалыматтарды талдоо көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасындагы атаандаштыктын ННІ индекси көрсөтүлгөн мезгил ичинде 643 бирдиктен 1673 бирдикке чейин өзгөргөн, бул ун тартуу рыногунда атаандаштыктын күчтүү туруксуздугун көрсөтүп турат.

Ундун баасынын 29 сомдон 45 сомго чейин көтөрүлүшүн бир тараптуу чечмелеген болбойт, анткени бул көрсөткүчтүн өсүшү инфляциялык өсүштү көрсөтүшү мүмкүн.

Эки кокустук чоңдуктун сызыктуу статистикалык байланышынын өлчөмү жуп корреляция коэффициенти болуп саналат. Тандалган жуп корреляция коэффициенти төмөнкү формула менен аныкталат:

$$r_{xy} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}}$$

Биринчи кадам катары, изилденип жаткан өзгөрмөлөр үчүн корреляциялык матрицаны карап көрүңүз (таблица 6):

6-таблица - 2019-2021-жылдарга Кыргыз Республикасындагы ун рыногунда Атаандаштыктын индекси (ЖИ) менен өндүрүштүк-финансылык ишмердүүлүктүн көрсөткүчтөрүнүн ортосундагы жуп корреляция коэффициенттери:

	HHI	EXPORTMUKI	IMPORTMUKI	IMPORTPSHENIZY	POTREBNOSTMUKI	PROIZVODSTVOMUKI	ZENAMUKI
HHI	1,00	-0,27	-0,27	0,23	-0,25	0,22	-0,49
EXPORTMUKI	-0,27	1,00	0,27	-0,11	-0,10	-0,11	0,23
IMPORTMUKI	-0,27	0,27	1,00	-0,18	-0,38	0,14	-0,03
IMPORTPSHENIZY	0,23	-0,11	-0,18	1,00	0,18	0,38	0,02
POTREBNOSTMUKI	-0,25	-0,10	-0,38	0,18	1,00	0,00	0,82
PROIZVODSTVOMUKI	0,22	-0,11	0,14	0,38	0,00	1,00	-0,03
ZENAMUKI	-0,49	0,23	-0,03	0,02	0,82	-0,03	1,00

6-таблицадагы маалыматтардан HHI-индекс ундун баасы ($r = -49\%$), ундун импорту ($r = -27\%$), ун өндүрүү ($r = 22\%$) менен кыйла тыгыз байланышта экенин белгилей кетүү керек. Ошондой эле, күтүлгөндөй, атаандаштык менен ундун баасынын ортосундагы байланыш терс, б.а. ун кымбаттаганда атаандаштык күчөйт. Ундун импортунун көбөйүшү ун рыногунда катуу атаандаштык менен коштолуп жатканы таң калыштуу эмес.

Эң жөнөкөй эконометрикалык модель катары бардык корреляциялык өзгөрмөлөр боюнча HHI индексинин регрессиясын карап көрөлү:

$$HHI = C(0) + C(1) * ZENAMUKI + C(2) * IMPORTMUKI + C(3) * PROIZVODSTVOMUKI$$

7-таблица – 2019-2021-жылдарга Кыргыз Республикасынын ун рыногундагы атаандаштыктын индексине ундун баасынын, импортунун жана өндүрүшүнүн таасиринин модели:

Dependent Variable: HHI

Method: Least Squares

Date: 03/05/22 Time: 22:05

Sample: 1 36

Included observations: 36

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
ZENAMUKI	-25,3846	7.17	-3.54	0.0013

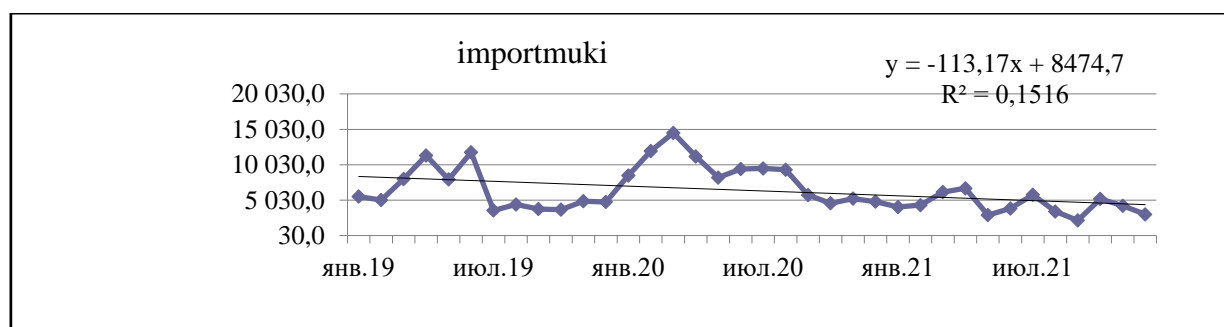
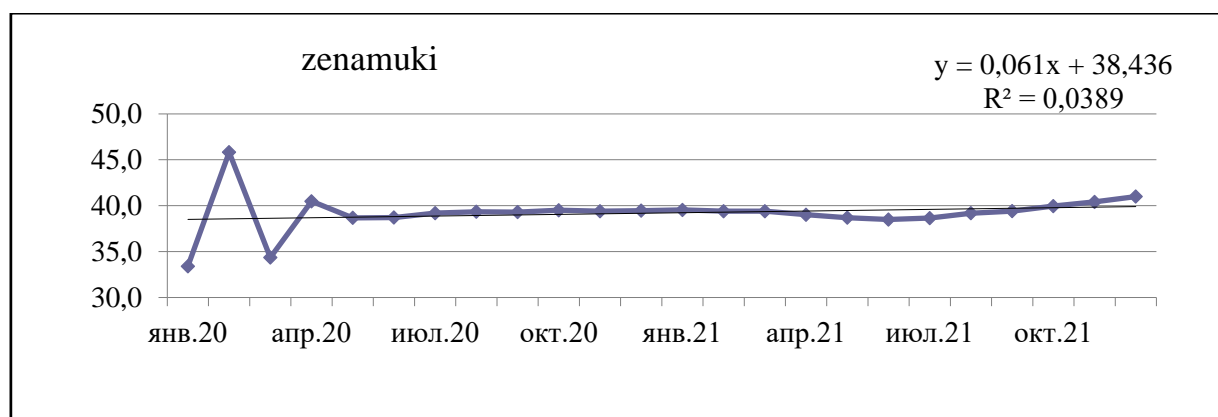
IMPORTMUKI	-0,02488	0.01	-2.29	0.0287
PROIZVODSTVOMUKI	0,02147	0.012	1.81	0.0803
C	1745,537	310.33	5.62	0.0000
R-squared	0.383368	Mean dependent var		935.9833
Adjusted R-squared	0.325558	S.D. dependent var		237.2711
S.E. of regression	194.8574	Akaike info criterion		13.48685
Sum squared resid	1215021.	Schwarz criterion		13.66280
Log likelihood	-238.7633	F-statistic		6.631592
Durbin-Watson stat	1.313815	Prob(F-statistic)		0.001306

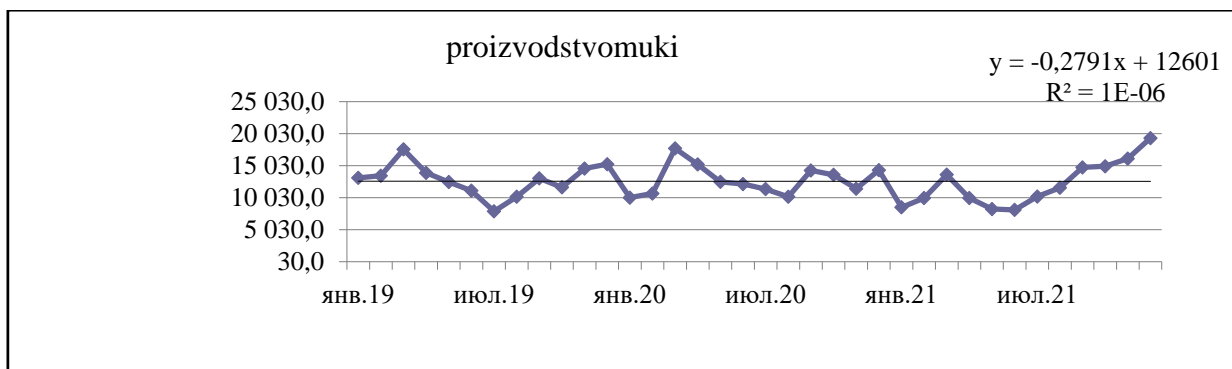
Төмөнкү модель эң жакшы статистикалык мааниге ээ:

$$\text{HHI} = -25,3846 \cdot \text{ZENAMUKI} - 0,02488 \cdot \text{IMPORTMUKI} + 0,02147 \cdot \text{PROIZVODSTVOMUKI} + 1745,537$$

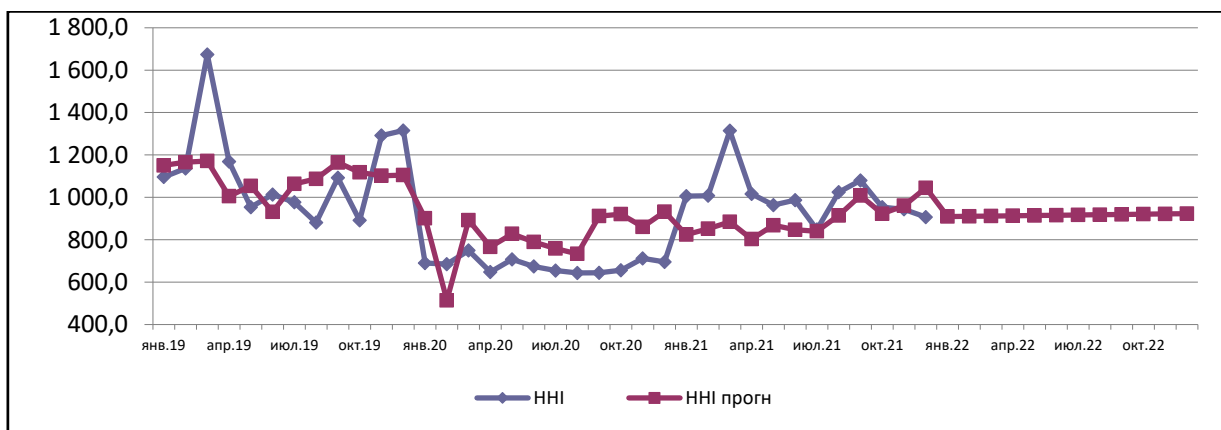
Коэффициенттердин өзгөрмөлөрдүн алдындагы маанисин түшүндүрүп берели: ундун баасынын 1 сомго өсүшү ННІ индексин 25,3 бирдикке төмөндөтөт, ундун импортунун 1 миң тоннага өсүшү ННІ индексинин төмөндөшүнө шарт түзөт. 24,88 бирдикке, ал эми ун өндүрүүнүн 1 миң тоннага көбөйүшү ННІ индексинин 21,47 бирдикке өсүшүнө шарт түзөт.

Регрессиялык теңдеменин эң маанилүү коэффициенттерин аныктагандан кийин, бизде ННІ индексинин келечектеги мезгилдерге болжолдоолорун түзүүгө мүмкүнчүлүк бар. Бул үчүн баанын, импорттун жана ун өндүрүүнүн көрсөткүчтөрүнүн динамикасын убакыт теңдемелерин аныктоо менен болжолдоо зарыл.

Баа индикаторлорунун динамикасы, ундун импорту жана өндүрүшү боюнча алынган теңдемелерди колдонуу менен 2022-жылдын аягына чейинки мезгилге ННІ индексинин болжолун алабыз (4-сүрөт).

4-сүрөт. 2-график – 2022-жылдын аягына чейин ННІ индексинин болжолу*

*Диссертациянын автору тарабынан түзүлгөн прогноз

ННІ индексинин теңдемесине кирген факторлордун динамикасы төмөнкү шарттарда ун азыктары рыногунун концентрациясынын бир аз жогорулашын көрсөткөн болжолдоону түзүүгө мүмкүндүк берди: 1) ун импортунун төмөндөшү, 2) бир аз ундун баасынын өсүшү, 3) ун өндүрүүнүн жалпы көлөмүнүн өсүшү.

Экономикалык эркиндиктин индекси, Коррупцияны кабылдоо индекси, Глобалдык атаандаштыкка жөндөмдүүлүк индекси [168] сыяктуу индекстерди колдонуу менен Кыргыз Республикасындагы атаандаштык рыноктук мамилелердин өнүгүү деңгээлин изилдөө Кыргызстанда экономикалык эркиндиктин индекси 63,7 түзөөрүн көрсөттү. 2021 индексинде 78-эркин экономика. Анын жалпы эсеби 0,8 упайга жогорулады, бул биринчи кезекте каржылык ден соолуктун жакшырышына байланыштуу. Кыргыз Республикасы Азия-Тынч океан аймагындагы 40 өлкөнүн ичинен 13-орунда турат жана анын жалпы баллы аймактык жана дүйнөлүк орточо көрсөткүчтөн жогору.

5-Сүрөт. 3-график – Кыргыз Республикасындагы экономикалык эркиндиктин индексинин динамикасы (2008-2021-жж.) Булак [110]: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча

Бул көрсөткүч боюнча Кыргыз Республикасынын экономикасы бешинчи жыл катары менен орточо эркин экономиканын катарына кирди.

Атаандаштык мамилелердин өнүгүшүнүн дагы бир көрсөткүчү болуп коррупцияны кабыл алуу индекси саналат. Коррупцияны кабылдоо индекси ар түрдүү өлкөлөрдө мамлекеттик сектордогу коррупцияны кабыл алууну өлчөй турган курама индекс. 2012-жылдан бери өлкөлөр 0дөн 100гө чейинки шкала боюнча рейтингде турат, нөл коррупцияны эң жогорку кабыл алганды жана жүз эң төмөнкүнү билдирет.

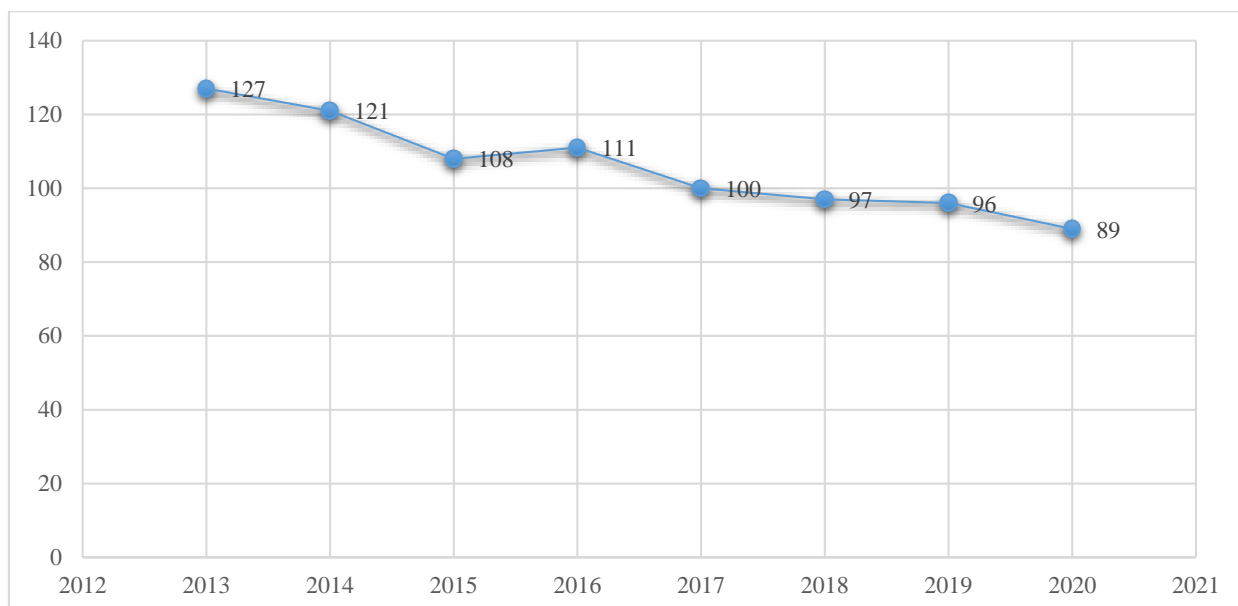
6-сүрөт. 4-график - Кыргыз Республикасындагы коррупцияны кабыл алуу индексинин динамикасы (2012-2021-жж.) [122] Булак [110]: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматына ылайык

Эгерде 2012-жылы Кыргыз Республикасында ККИ 24 баллды түзсө, анда 2021-ж. - 27 балл, башкача айтканда, республика дүйнөнүн 180 өлкөсүнүн ичинен 144-орунда, Кения, Мексика, Пакистан сыяктуу мамлекеттерде коррупция боюнча ушундай көрсөткүчтөр бар.

Кыргыз Республикасында 2012-2021-жылдар аралыгындагы коррупцияны кабыл алуу индексинин динамикасын талдоо көрсөткөндөй, бул көрсөткүч акыркы 9 жылда атаандаштык мамилелердин өнүгүүсүнүн төмөн деңгээлине туура келет.

Мындан тышкары, биз көрүп тургандай (6-сүрөт, 4-графикти караңыз), график коррупциянын өсүшү менен атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн рейтинги төмөндөй турганын көрсөтүп турат.

Ушундай эле жагдай 2014-жылдан 2019-жылга чейинки мезгилде да орун алган.

7-Сүрөт. 5-график – Кыргыз Республикасынын Глобалдык атаандаштыкка жөндөмдүүлүк рейтингинин динамикасы (2014-2020) [123]

2021-жылы дүйнөлүк атаандаштыкка жөндөмдүүлүк рейтингине 64 өлкө катышкан, алардын арасында Кыргызстан жок.

Буга чейин талкууланган экономикалык эркиндиктин индекси, коррупцияны кабыл алуу индекси, глобалдык атаандаштыкка жөндөмдүүлүк индекси сыяктуу индекстердин тенденцияларын талдоонун негизинде Кыргызстанда атаандаштык мамилелердин өнүгүү деңгээлин аныктайбыз.

Таблица 8. Кыргызстанда атаандаштык мамилелердин өнүгүү деңгээлине салыштырмалуу талдоо*:

Экономикалык эркиндиктин индекси	Коррупцияны кабылдоо индекси	Глобалдык атаандаштыкка жөндөмдүүлүк индекси	Атаандаштык мамилелердин өнүгүү деңгээли
80-100	75-99	свыше 75	бийик
60-79	50-74	60-74	орточо
40-59	25-49	50-59	төмөн
менее 40	менее 24	Менее 50	өтө төмөн
63,7 (орточо)	31 (төмөн)	54 (төмөн)	Кыргыз Республикасы

* Таблица автор тарабынан түзүлгөн

8-таблицадагы маалыматтардын негизинде Кыргызстанда атаандаштык мамилелердин өнүгүү деңгээли **төмөн** деген жыйынтыкка келүүгө болот, анткени 2020-жылы:

- экономикалык эркиндиктин индекси 63,7 баллды түздү, бул атаандаштык мамилелерди өнүктүрүүнүн орточо деңгээлине туура келет;
- Коррупцияны кабыл алуу индекси – 31 балл, бул атаандаштык мамилелердин өнүгүүсүнүн төмөн деңгээлине туура келет;
- глобалдык атаандаштыкка жөндөмдүүлүк индекси – 54 балл, бул атаандаштык мамилелердин өнүгүүсүнүн төмөн деңгээлине туура келет.

Республикадагы атаандаштык чөйрөнү жана атаандаштык мамилелерди талдоонун негизинде диссертациянын автору мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана негизги белгилерин ачып берген. Ошентип, атаандаштык мамилелердин өнүгүшү табигый түрдө институционалдык факторлордун, анын ичинде атаандаштык мамилелерди жакшыртууга жана коррупцияны жоюуга багытталган мыйзам актыларына өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн таасири астында өзгөрүүчү көп факторлуу жана татаал процесске айланат.

Кыргыз Республикасында **атаандаштык мамилелердин өнүгүүсүнүн негизги белгилери болуп төмөнкүлөр саналат:**

- рынокту монополизациялоонун деңгээли тарыхта калыптанган рынок экономикасы бар мамлекеттерге караганда жогору;

- экономиканын негизги тармактарында - электр энергетикасында, байланышта, байланышта жана башкаларда иштеген табигый монополиялар зор рыноктук бийликке ээ. Алсак, “Улуттук электр тармактары” ААК электр энергиясын керектөөчүлөрдүн 98%ын, “Кыргызгаз” ААКсы ички газ рыногунун 99%ын көзөмөлдөйт.

- Адилетсиз атаандаштыктын жана монополисттик пайданы алуунун фактылары кеңири кулач жайды, кеңири кулач жайды жана туруктуу болуп калды.

«Кыргыз Республикасындагы атаандаштык мамилелерди жакшыртуунун негизги багыттары» деген үчүнчү бөлүмдө азыркы этапта өлкөдөгү атаандаштык мамилелердин көйгөйлөрү аныкталган жана талданган, атаандаштык мамилелерди өркүндөтүү боюнча конкреттүү сунуштар иштелип чыккан.

Монополияга каршы жөнгө салууну андан ары өркүндөтүүгө тоскоол болуп жаткан орчундуу көйгөйлөрдүн бири бааларды жөнгө салуу маселеси болуп саналат. Ошол эле учурда ар кандай мыйзамдарда карама-каршы нормалар бар, ошондуктан рыноктук шарттарда баа түзүү тартиби боюнча бааларды жана нормаларды жөнгө салуунун бирдиктүү эрежелерин системалаштыруу жана кабыл алуу зарылчылыгы келип чыгууда.

Азыркы учурда бааларды жөнгө салуу Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасынын ички соодасы жөнүндө», «Кыргыз Республикасынын азык-түлүк коопсуздугу жөнүндө», «Автомобиль транспорту жөнүндө» мыйзамдарына жана башка мыйзамдарына, бир катар мыйзамдарга ылайык жүзөгө ашырылат. ушул мыйзамдарды аткаруу максатында кабыл алынган мыйзамдар. Бул ченемдик укуктук актылар бааларды (тарифтерди) мамлекеттик жөнгө салуунун ар кандай максаттарын, принциптерин, мамилелерин жана ыкмаларын камтыйт. Ошол эле учурда дары-дармек каражаттарына бааларды жөнгө салуу мыйзам деңгээлинде жөнгө салынбайт, ошого карабастан, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин чечими менен аларга бааларды убактылуу мамлекеттик жөнгө салуу киргизилген.

Ошентип, азыркы учурда бааларды (тарифтерди) мамлекеттик жөнгө салуу чөйрөсүндөгү мамилелерди жөнгө салуучу бирдиктүү система түзүүчү ченемдик укуктук акт жок.

Мындан тышкары, баа чөйрөсүндө орун алган көйгөйлөрдү белгилей кетүү керек:

1. «Кыргыз Республикасынын ички соодасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 11-беренесине ылайык социалдык маанидеги товарларга бааларды мамлекеттик жөнгө салуу бир айдын ичинде бааларды 20 жана андан ашык пайызга жогорулатуу шартында киргизилет.

Практика көрсөткөндөй, социалдык маанилүү товарлардын баасынын өсүшү акырындык менен болуп, бир айда 20% өсүшкө жетпейт. Ошол эле учурда социалдык мааниси бар товарлар керектөөчүлөр үчүн жеткиликсиз болуп калат.

2. Республикадагы соода жайларынын баасы 50 сом/м²ден 1000 сом/м²ге чейин болот жана объекттин түрүнө (славян, күркө, павильон, бастырма, кампа, контейнер ж.б.) жараша болот. Ошол эле учурда соода жайынын наркына коммуналдык кызматтар, техникалык тейлөө (свет, тегеректи тазалоо ж.б.) кирбейт. Мындан тышкары, бардык соода жайлары тиешелүү жабдыктары жок ижарага берилип, ижарачы муздаткыч агрегаттар, витриналар, кышында жылытуу, өрт коопсуздугу үчүн кошумча чыгымдарды талап кылат.

Ошондой эле уруксат алуу, кызматкерлерди жалдоо, санитардык китептер, салыктарды төлөө, кредиттик милдеттенмелер жана кампа буюмдары үчүн чыгымдар бар. Ошол эле учурда, анын өлчөмү жана наркына киргизилген чыгымдар үчүн эч кандай негиз жок.

3. Атаандаштар жок болгон учурда ар бир ишкана өзүн монополист сыяктуу алып барат – ал эмгек акынын жана пайданын зарыл деңгээлин камсыз кылуу максатында бааларды көтөрөт. Мында эмгек акынын бир белугун ездеринын продукциясынын ездук наркында (демек, баада) эркин аныктоо менен даярдоочу эмгек акынын есушун кандайдыр бир жол менен керектеечу-нун эсебинен толтурууга умтулат. Атаандаштыксыз шартта эркин баа түзүү процессинин дал ушул процесси баалардын токтоосуз көтөрүлүшүнүн жана тынымсыз инфляциянын пайда болушунун негизги себеби болуп саналат. Мындай абалдан чыгуунун бирден-бир жолу — баалардын жана тарифтердин, биринчи кезекте рынокто монополиялык абалды ээлеген ишканалардын продукциясына мамлекеттик жөнгө салуу.

Күйүүчү-майлоочу материалдар, көмүр, транспорт сыяктуу кээ бир рыноктордо үстөмдүк кылуучулардын болушу рынокко жана өзгөчө күйүүчү-майлоочу майлар сыяктуу баа конъюнктурасына олуттуу таасирин тийгизиши мүмкүн.

Товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн кымбаттыгы инфляциянын жогору болушуна алып келет. Жогорку жана туруксуз инфляциянын экономикага зыяны бар экени жалпы кабыл алынган. Биринчиден, бул узак мөөнөттүү долбоорлорду жана инвестицияларды ишке ашырууну кыйындатат.

Мындан тышкары социалдык маанилүү товарлардын кымбаттыгы калктын нааразычылыгын жаратууда. Демек, «Баа тузуу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын долбоорун кабыл алуу төмөндөгүлөргө мүмкүндүк берери айдан ачык.

- социалдык жактан маанилүү товарларга бааларды мамлекеттик жөнгө салууну киргизүүнүн шарттарын өзгөртүү, башкача айтканда, жактан маанилүү товарларга баалардын жогорулашынын чектик маанисин бир айдын ичинде 20 пайыздан 0 пайызга чейин төмөндөтүү;

- рынокто үстөмдүк абалды ээлеген жана Мамлекеттик реестрге киргизилген ишканалардын товарларына жана кызмат көрсөтүүлөрүнө бааларды жарыялоого;

- Кыргыз Республикасынын азык-түлүк рынокторунда социалдык мааниге ээ азык-түлүк товарларын сатуу боюнча соода жайларын берүү боюнча кызмат көрсөтүүлөргө тарифтерди белгилейт;

- Өзгөчө кырдаалдарда бааларды мамлекеттик жөнгө салууну киргизүү мүмкүнчүлүгүн караган ЕАЭБ жөнүндө келишимдин 19-тиркемесинин 81-пунктунун сакталышы камсыз кылынат.

Мындан тышкары, мыйзам долбоору бааларды (тарифтерди) мамлекеттик жөнгө салуу чөйрөсүндөгү мамилелерди жөнгө салуучу мыйзамдар тутумунда негизги мыйзам позициясын ээлейт, анын негизинде аларды мамлекеттик жөнгө салуу системасын андан ары өнүктүрүү мамилелер тармактык өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен ишке ашырылат.

Мыйзам долбоорунун жөнгө салуунун предмети болуп эркин баа түзүүдөн жана мамлекеттик жөнгө салуудан жана бааларды (тарифтерди) колдонуудан, ошондой эле жөнгө салынуучу иш боюнча контролдоочу органдардын ыйгарым укуктарын жүзөгө ашыруудан келип чыккан мамилелер саналат.

Мыйзам долбоору жөнгө салынуучу субъекттердин товарларын (иштерин, кызмат көрсөтүүлөрүн) керектөөчүлөрдүн кызыкчылыктарын коргоо, товарлардын (иштердин, кызмат көрсөтүүлөрдүн) жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу сыяктуу бардык жөнгө салынуучу чөйрөлөр үчүн жалпы болгон бааларды (тарифтерди) мамлекеттик жөнгө салуунун максаттарын аныктайт. керектөөчүлөр үчүн жөнгө салынуучу субъекттердин, керектөөчүлөрдүн жана жөнгө салынуучу субъекттердин экономикалык кызыкчылыктарынын оптималдуу айкалышына жетишүү, атаандаштыкты өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү.

Мыйзам долбоору бааларды (тарифтерди) мамлекеттик жөнгө салуу ишке ашырылуучу чөйрөлөрдүн толук тизмегин белгилейт, анын ичинде баалары тармактык

мыйзамдарга ылайык жөнгө салынуучу товарлардын (кызмат көрсөтүүлөрдүн) толук тизмеси: Кыргыз Республикасынын аймагында өндүрүлгөн арак үчүн; мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр үчүн; коомдук транспорт менен жүргүнчүлөрдү ташуу үчүн; катуу тиричилик калдыктарын чогултуу, чыгаруу жана жок кылуу үчүн.

Кыргыз Республикасынын 2021-жылдын 15-сентябрындагы № 121 “Кыргыз Республикасынын жарандарынын ден соолугун тамекини керектөөнүн, никотиндин жана тамекинин түтүнүнүн жана аэрозолдун таасиринен коргоо жөнүндө” Мыйзамынын 12-беренеси. Кыргыз Республикасынын Министрлер Совети тамекинин жана курамында никотин бар продукциянын бардык түрлөрүнө, анын ичинде ысытылган тамекиси бар продукцияга, ESDI (анын ичинде электрондук тамеки) жана алар боюнча чечимдер үчүн баа саясатын ишке ашырууну камсыз кылат. Ушуга байланыштуу жөнгө салынуучу баалардын (тарифтердин) чөйрөсүнө минималдуу бааларды белгилөө үчүн бул продукцияларды киргизүү сунушталууда.

Мыйзамда белгиленбесе да, жыл сайын Кыргыз Республикасынын Өкмөтү токтом кабыл алып, монополияга каршы органга мамлекеттик материалдык резервдеги айыл чарба продукциясын сатып алуу үчүн сатып алуу баасын жана мамлекеттик материалдык резервден брондолбогондо сатылган продукцияга бааларды белгилөөнү тапшырды. Буга байланыштуу аталган аймактарды жөнгө салынуучу аймактардын тизмесине киргизүү сунушталууда.

Ошондой эле ишканалардын ишин турукташтыруу, ишканалардын продукциясына жана кызмат көрсөтүүлөрүнө бааларды турукташтыруу максатында акыркы продукцияны өндүрүүчүлөрдүн, чийки затты жана материалдарды, ресурстарды, кызмат көрсөтүүлөрдү берүүчүлөрдүн жана дистрибьюторлордун ортосунда ыктыярдуу келишим түзүү эрежесин кароо сунушталды. келишимдин тараптары, жарандардын экономикалык кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуу жана атаандаштыкты өнүктүрүү.

«Кыргыз Республикасындагы ички соода жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 2-беренесинде каралган бааларды мамлекеттик жөнгө салуунун усулдарынан тышкары, бааларды (тарифтерди) декларациялоо сыяктуу жөнгө салуунун ыкмаларын мыйзам менен бекитүү сунушталууда. үстөмдүк кылуучу абалды ээлеген чарба жүргүзүүчү субъекттер, ошондой эле баалардын өсүшүн индексациялоо. Албетте, бизнес бааларды мамлекеттик жөнгө салууну киргизүүгө кызыкдар эмес, анткени жөнгө салынуучу бааларды белгилөө алардын реалдуу рыноктук конъюнктурадан бөлүнүшүнө алып келет, бизнестин өнүгүшүн чектөөгө алып келет, атаандаштыкты чектейт, инвестицияны чектейт, ишкердик жигердүүлүккө тоскоолдук кылат.

Фискалдык, монетардык, бажы-тарифтик жөнгө салуунун, товардык же сатып алуу интервенциясынын жардамы менен социалдык маанидеги товарларга бааларды кармап туруу үчүн альтернативдүү кыйыр чараларды гана колдонуу сунушталууда.

Белгилей кетсек, жогоруда сунушталган жөнгө салуу жеңилдетилген кредиттөө, бюджеттен субсидиялоо, жеңилдетилген салык салуу, товардык же сатып алуу интервенциялары аркылуу ишке ашырылат, бул мамлекеттик каржылоону жана финансылык колдоонун башка формаларын талап кылат, бул республикалык бюджетте каралбаган кошумча финансылык чыгымдарга алып келет.

Мыйзам долбоорунун ченемдери менен бирдейлигин камсыз кылуу максатында “Бааларды мамлекеттик жөнгө салуу маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын айрым мыйзам актыларына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын долбоорун иштеп чыгуу зарыл. Ошол эле учурда бул мыйзам долбоору менен бааларды жөнгө салуу жаатындагы мыйзамдарга шилтеме ченемдерди караган “Азык-түлүк коопсуздугу жөнүндө”, “Атаандаштык жөнүндө”, “Автомобиль транспорту жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына өзгөртүүлөр киргизилет.

Көрсөтүлгөн мыйзам долбоорунун ченемдерин ишке ашыруу мамлекеттик бюджетке эч кандай кошумча финансылык жүктү алып келбейт.

Бул мыйзам долбоору кабыл алынса, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2009-жылдын 22-апрелиндеги № 242 токтому менен бекитилген Социалдык маанидеги товарларга бааларды мамлекеттик жөнгө салуунун тартибине өзгөртүүлөрдү киргизүү зарыл болот.

Ошентип, жогоруда айтылгандардын негизинде монополияга каршы саясатты өркүндөтүүнүн алкагында төмөндөгүлөр сунушталышы мүмкүн:

1. Баа түзүү боюнча ченемдик укуктук актыларды кабыл алуу зарыл, анда монополияга каршы органдын иш-милдеттери жана ыйгарым укуктары так аныкталган, бул ченемдер качан жана кандай колдонулушу керек.

2. Экономикалык концентрация көйгөйлөрүн карап чыгуу зарыл, анткени бүгүнкү күндө табигый монополиялар мурдагы күчүн жоготуп жатат, мисалы, Кыргызтелекомду байланыш кызматтарын көрсөтүү жагынан алсак жана уюлдук операторлорду өнүгүүсү.

3. Темир жол байланышы тармагында МЖӨ (мамлекеттик жеке өнөктөштүк) түзүп, “Кыргызтемир жолу” темир жол бутактарын калтырып, калган кызматтарды өнүктүрүү үчүн жеке уюмдарга берүү керек.

4. «ММ» ААКсы Кыргызстандын аз калкы үчүн башка аэропорт түзүү экономикалык жактан акылга сыйбаган нерсе, демек аэропортту эл аралык деңгээлге көтөрүү керек

5. Мамлекеттик акы төлөнүүчү кызмат көрсөтүүлөрдү жөнгө салуу. Аларга төлөнбөш керек, мамлекеттик бюджеттен каражат бөлүнөт.

6. Монополияны түзүү зарыл болгон тармактарды так аныктоо керек, мисалы, азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу (ун, кант ж.б. базар).

7. Социалдык жактан маанилүү товарлар рыногу боюнча ишти күчөтүү (аналитика, баалардын мониторинги, сунуштарды иштеп чыгуу, мамлекеттик жөнгө салуу боюнча ченемдик укуктук актыларды өркүндөтүү).

8. Табигый монополияларды жөнгө салуу жана үстөмдүк абалды ээлеген субъекттерге мониторинг жүргүзүү, метрологиялык көзөмөл, керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо, жарнакты көзөмөлдөө, мамлекеттик акы төлөнүүчү кызмат көрсөтүүлөргө баалардын (тарифтердин) негизсиз жогорулашына жол бербөө боюнча иштерди күчөтүү.

9. Кыргыз Республикасында «Атаандаштыктын жана ишкердиктин күнүн» белгилөө жөнүндө чечим кабыл алуу мүмкүнчүлүгүн кароо.

Сунуш кылынган чаралар, биздин оюбузча, республикада атаандаштык мамилелерди өнүктүрүүгө көмөктөшөт жана атаандаштык мамилелердин жогорку деңгээлине чыгууга мүмкүндүк берет.

ЖЫЙЫНТЫК

Атаандаштык мамилелер рыноктук мамилелердин негизи, азыркы экономиканы өнүктүрүүнүн эң маанилүү механизми болуп саналат. Экономиканы трансформациялоо шартында атаандаштык мамилелер концепциясынын теориялык, методологиялык жана эмпирикалык компоненттеринин актуалдуулугу жана толук эмес иштелип чыгышы, ошондой эле атаандаштык мамилелерди өнүктүрүүнүн тагдырдын жогорулашы жана өнүктүрүү боюнча чараларды иштеп чыгуунун маанилүүлүгү изилдөөнүн багытын аныктады.

Трансформациялык экономикада атаандаштык мамилелердин өнүгүшүн изилдөөнүн негизинде төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга болот:

1. Атаандаштык мамилелер - бул өз ара бир бүтүндүккө байланышкан айрым элементтердин жыйындысы (эл аралык атаандаштык мамилелер, улуттук экономиканын атаандаштык мамилелери, тармактар ортосундагы атаандаштык мамилелер, айрым ишканалардын ортосундагы атаандаштык мамилелер).

2. «Атаандаштык», «атаандаштыкка жөндөмдүүлүк» жана «атаандаштык мамилелери» сыяктуу экономикалык категорияларды айырмалоо зарыл, бул аныктамаларды дифференциациялоо теориялык да, практикалык да мааниге ээ.

3. Атаандаштык мамилелер төмөнкүдөй болушу мүмкүн: конфликттүү жана конфликтсиз; өз ара көз каранды жана көз карандысыз; жөнгө салынбаган жана мамлекеттик жөнгө салынуучу.

Экономикалык мамилелер өз алдынча, диалектиканын мыйзамдарына ылайык, рыноктун ар кандай субъектилери менен дал келбей турган экономикалык кызыкчылыктардын болушун болжолдойт. Атаандаштык мамилелер конфликтсиз болушу мүмкүн, анын үстүнө кээ бир илимпоздор аларды кызматташууга айландырууну көздөшөт.

Белгилүү болгондой, олигополия шарттарында атаандаштык мамилелер өз ара көз каранды, анткени рынокто аз сандагы фирмалардын болушу өз ара тыгыз байланышта жана катуу атаандаштыкта көрүнгөн өзгөчө мамилелерди пайда кылат.

Жана, акырында, атаандаштык мамилелер мамлекет тарабынан жөнгө салынышы жана мамлекет тарабынан жөнгө салынбашы мүмкүн.

Мамлекет тарабынан жөнгө салынбаган атаандаштык мамилелер рынок экономикасына кийлигишпөөнү жана монополияга каршы саясаттын жоктугун билдирет. Мамлекет тарабынан жөнгө салынбаган атаандаштык мамилелер 17-19-кылымдарда жана 19-кылымдын башында мүнөздүү болгон, бул экономисттердин эмгектеринде чагылдырылган.

Мамлекет тарабынан жөнгө салынуучу атаандаштык мамилелер - атаандаштардын ортосундагы, анын ичинде монополияга каршы мыйзамдар менен жөнгө салынуучу экономикалык мамилелер.

4. Экономикалык эркиндиктин индексинин, ККИнин жана Глобалдык атаандаштыкка жөндөмдүүлүк индексинин маалыматтарынын негизинде аныктоо сунушталып жаткан атаандаштык мамилелердин өнүгүү деңгээлине азыркы учурда талдоо жүргүзүлө электиги белгиленсин. кеңири жайылтуу. Бул грация боюнча өлкөлөрдү атаандаштык мамилелердин өнүгүү деңгээли боюнча топтоого болот: атаандаштык мамилелердин өнүгүүсүнүн жогорку деңгээли; атаандаштык мамилелерди өнүктүрүүнүн орточо деңгээли; атаандаштык мамилелерди өнүктүрүүнүн төмөнкү деңгээли. Жогорудагы индекстердин анализинин негизинде Кыргыз Республикасында азыркы этапта атаандаштык мамилелердин өнүгүү деңгээли аныкталган – төмөн, ошондой эле төмөн, анткени экономикалык эркиндиктин индекси 63,7 баллды түзөт, бул өнүгүүнүн орточо деңгээлине туура келет. атаандаштык мамилелердин; коррупцияны кабыл алуу индекси - 31 балл, бул атаандаштык мамилелердин өнүгүүсүнүн төмөн деңгээлине туура келет; атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн глобалдык индекси - 54 балл, бул атаандаштык мамилелердин өнүгүүсүнүн төмөн деңгээлине туура келет.

5. Атаандаштык мамилелердин өнүгүү деңгээлине талдоо жүргүзүүнүн негизинде республикада атаандаштык мамилелердин өнүгүшүн чектеген факторлор аныкталды: ишкерлердин негизги бөлүгүн көмүскө бизнеске түрткөн, көтөрө алгыс салык жүгү; атаандаштык чөйрөсүндө кара ниет атаандаштыктын болушу; рыноктун атаандаштык механизмдерин бузган коррупциялык схемалардын болушу, анткени атаандаштыкка жөндөмдүү эмес, кара алуу үчүн артыкчылыктарды ала алган жеңүүчү болот; адилеттүү рыноктук атаандаштык мамилелердин идеяларын дискредитациялоого алып келген коррупциянын жогорку деңгээли. Бул проблемаларды жоюу республикада атаандаштык мамилелерди өнүктүрүүнүн жакшырышына өбөлгө түзөт.

5. ННИ-индекс теңдемесине кирген факторлордун динамикасынын негизинде иштелип чыккан болжолдоо төмөнкү шарттарда ун тартуу рыногунун концентрациясынын бир аз өсүшүн көрсөтөт: ун импортунун төмөндөшү, ундун баасынын бир аз жогорулашы. , жана ун чыгаруунун жалпы келемун кебейтуу. Экономикалык изилдөөдө математикалык изилдөө методдору, атап айтканда, математикалык статистиканын методдору кеңири колдонулат. Бул анализдин максаты эң аз квадраттар ыкмасын колдонуу менен жылдар

боюнча регрессия теңдемесин түзүү, факторлордун ортосундагы байланыштарды аныктоо жана кийинки жылдарга болжолдоо болуп саналат.

6. Атаандаштык мамилелерди өркүндөтүү үчүн чет өлкөлүк тажрыйбаны үйрөнүү пайдалуу. Атаандаштык мамилелерди жакшыртуу көйгөйлөрү алыскы жана жакынкы чет өлкөлөрдө да абдан актуалдуу. Албетте, мамлекеттердин чет өлкөлүк тажрыйбасын сокур көчүрүү мүмкүн эмес, анткени ар бир мамлекет, анын ичинде Кыргыз Республикасы да атаандаштык мамилелердин өнүгүү векторун аныктоочу өзүнүн улуттук өзгөчөлүктөргө ээ. Атаандаштык мамилелерди жакшыртуу үчүн чет өлкөлүк моделдерди ачык көчүрүүгө каршы эң маанилүү аргумент Кыргызстандын экономикалык өнүгүүсүнүн бардык спецификалык өзгөчөлүктөрүн эске алуунун мүмкүн эместиги менен шартталган. Рыноктук реформалардын тажрыйбасы көрсөткөндөй, Батышта, мисалы, АКШда, Швейцарияда, Улуу Британияда ийгиликтүү иштеп жаткан моделдерди республикада колдонуу Кыргызстанда алардын натыйжалуулугуна кепилдик бербейт. Ошондуктан алыскы жана жакынкы чет мамлекеттердин тажрыйбасын, анын ичинде атаандаштык мамилелерди жакшыртуу тажрыйбасын изилдөө зарыл. Бирок бул тажрыйбаны республикада колдонуунун мүмкүнчүлүктөрү жагынан карап чыгуу зарыл.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Азыркы этапта республикадагы атаандаштык мамилелердин абалына талдоо жүргүзүү көп кырдуу көйгөйлөрү бар экендигин көрсөттү, алардын ичинен төмөндөгүлөргө өзгөчө көңүл буруу зарыл:

- 1) рынокту монополиялаштыруунун жогорку деңгээли;
- 2) монополияга каршы мыйзамдарды бузуу фактыларынын болушу;
- 3) мамлекеттик жөнгө салуу чөйрөсүндөгү мамилелерди жөнгө салуучу бирдиктүү негиздүү ченемдик укуктук актынын жоктугу.

Бул терс факторлорду четтетүү үчүн төмөнкү чаралар сунушталат:

1. Монополияга каршы мыйзамдарды бузууга алып келиши мүмкүн болгон аракеттерге жол берилбестиги жөнүндө ачык билдирүү аркылуу эскертүү берүү аркылуу жумшак укук коргоо системасын киргизүү.

2. Бааларды (тарифтерди) мамлекеттик жөнгө салуу системасын өркүндөтүү, эркин баа түзүүнүн укуктук, экономикалык жана уюштуруучулук негиздерин аныктоо жана бааларды (тарифтерди) мамлекеттик жөнгө салуу.

3. Монополияга каршы мыйзамдарды бузуунун белгилерин камтыган аракеттерди (аракетсиздикти) токтотуу жөнүндө эскертүү берүү системасын киргизүү;

4. «Атаандаштык жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын ченемдерин комплаенс системасын киргизүү, башкача айтканда чарба жүргүзүүчү субъект тарабынан мыйзамга каршы келген аракеттерди болтурбоого багытталган демилгелердин комплексин кабыл алуу бөлүгүндө өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыксын. атаандаштык жана мыйзамдын нормаларын сактоонун негизинде корпоративдик бизнес этикасын киргизүү боюнча.

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ИШТИН МАЗМУНУ ТӨМӨНКҮ ЭМГЕКТЕРДЕ ЖАРЫК КӨРДҮ:

1. Гусева В.И., Айдарова К.Р. Атаандаштык мамилелер: теория, методология, практика. Монография / Ред. проф. Гусева В.И. Бишкек: КРСУнун басмасы, 2022. – 168 б.

2. Хасанова А.М., Айдарова К.Р. Кыргыз Республикасында атаандаштык мамилелерди жана монополияга каршы саясатты өнүктүрүү // Эл аралык илимий журнал «Экономика. Control. Билим берүү.» - 2017. - № 1. - Б. 73-75 / <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42336677>.

3. Айдарова К.Р. Кыргыз Республикасындагы антимонополдук жөнгө салуу // Эл аралык илимий журнал «Вестник Киргизский Россия Славянский университет». – 2018. - 18-том. - № 7 - С. 7-10/ <http://vestnik.krsu.edu.kg/archive/8/306>.

4. Айдарова К.Р. Кыргызстандагы атаандаштыктын азыркы абалына талдоо жана аны өнүктүрүү жолдору // “Alatoo Academic Studies” эл аралык илимий журналы. – 2019. – № 2. – С.133-142/ <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=39412632>.

5. Гусева В.И., Айдарова К.Р. Азыркы этапта Кыргыз Республикасындагы жүргүнчүлөрдү абада ташуучу кызматтар рыногунда атаандаштык. // «Кыргыз Орус Славян университетинин жарчысы» эл аралык илимий журналы.- 2020. - 20-том. - № 7. - С. 16-20/ <http://vestnik.krsu.edu.kg/archive/155/6533>.

6. Айдарова К. Кыргыз Республикасындагы социалдык жактан маанилүү товарлардын баасын убактылуу мамлекеттик жөнгө салуу. // «Кыргыз Орус Славян университетинин жарчысы» эл аралык илимий журналы. -2020. - 20-том, - № 11. - 13-17-б. / <http://vestnik.krsu.edu.kg/archive/159/6719>.

7. Гусева В.И., Айдарова К. Атаандаштык мамилелер экономикалык категория катары // Эл аралык илимий журнал «Вестник Киргизской Славянский университета». - 21-том. - 2021. - № 7. - С.21-26/ <http://vestnik.krsu.edu.kg/archive/167/6981>.

8. Экономиканы трансформациялоо жана атаандаштык мамилелерди изилдөөнүн ар кандай теориялык мамилелери // Илимий журнал «Вестник КУАУ им. К.И. Скрябин» атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин К.И. Скрябин. – 2021. – С.163-174/ <https://elibrary.ru/item.asp?id=46131112>.

08.00.01 – Экономикалык теория адистиги боюнча
Айдарова Карлыгач Рашидовнанын экономикалык илимдеринин
кандидаты окумуштулук даражасын изденип алуу үчүн
«Экономиканын трансформациялоо шарттарында атаандаштык
мамилелерди өнүктүрүү (Кыргыз Республикасынын мисалында)»
аттуу темадагы диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Ачкыч сөздөр: атаандаштык мамилелер, экономикалык категориялар, теориялык мамилелер, атаандаштык мамилелердин теорияларынын классификациясы, атаандаштык мамилелердин өнүгүү деңгээлинин градациясы, монополияга каршы саясат.

Изилдөө объектиси: Кыргызстандын мисалында экономиканын трансформациялоо шарттарында атаандаштык мамилелердин өнүктүрүү процесси.

Изилдөө предмети: атаандаштык мамилелер, алардын өзгөчө белгилери жана республикадагы атаандаштык мамилелердин өнүгүшүнө таасир этүүчү факторлор.

Бул диссертациялык изилдөөнүн максаты – экономиканы трансформациялоо шартында атаандаштык мамилелерди, алардын мыйзам ченемдүүлүктөрүн, өзгөчөлүктөрүн жана өнүгүүсүнө тоскоолдук кылган факторлорду карап чыгуу, ошондой эле республикада монополияга каршы жөнгө салууну өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөө методдору: жалпы илимий методдор (индукция, дедукция, тарыхый жана логиканын биримдиги, аналогия) жана эмпирикалык (салыштырмалуу анализ, графикалык сүрөттөр, таблицалык, эконометрикалык) изилдөө ыкмалары.

Алынган натыйжалар жана алардын жаңылыгы: атаандаштык теориясынын концептуалдык жана категориялык аппараты толукталды жана такталды; атаандаштык мамилелердин өнүгүшү табигый түрдө институционалдык факторлордун таасиринин астында өзгөрүп, көп факторлуу жана татаал процесске айланаары көрсөтүлгөн; атаандаштык жана атаандаштык мамилелер концепциялары системалаштырылган, атаандаштык мамилелерди, анын ичинде монополияга каршы саясатты жана баа түзүүнү жакшыртуу боюнча чаралар сунушталган.

Колдонуу боюнча сунуштар. Изилдөөнүн натыйжалары Кыргызстанда атаандаштык мамилелерди өнүктүрүү концепциясын иштеп чыгуу үчүн негиз болуп саналат. Диссертациялык изилдөөнүн концептуалдык жоболору жана корутундулары «Микроэкономика», «Атаандаштык жана монополияга каршы саясат», «Өнөр жай рынокторунун теориясы» курстарын окутууда колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү. Автор тарабынан иштелип чыккан ННІ индексин болжолдоонун эконометрикалык модели республикада ун тартуу рыногунун концентрациясынын бир аз жогорулашын болжолдоого мүмкүндүк берди. Атаандаштык мамилелерди жакшыртуу боюнча сунушталган чаралар Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлигине караштуу Монополияга каршы жөнгө салуу кызматы тарабынан колдонулат.

РЕЗЮМЕ

на диссертацию Айдаровой Карлыгач Рашидовны на тему: «Развитие конкурентных отношений в условиях трансформации экономики (на примере Кыргызской Республики)» на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.01 – Экономическая теория

Ключевые слова: конкурентные отношения, экономические категории, теоретические подходы, классификация теорий конкурентных отношений, градация уровня развития конкурентных отношений, антимонопольная политика.

Объект исследования: процесс развития конкурентных отношений в условиях трансформации экономики на примере Кыргызстана.

Предмет исследования: конкурентные отношения, их специфические черты и факторы, влияющие на развитие конкурентных отношений в республике.

Цель данного диссертационного исследования: рассмотрение конкурентных отношений, их закономерностей, особенностей и факторов, препятствующих их развитию в условиях трансформации экономики, а также разработка рекомендаций по совершенствованию антимонопольного регулирования в республике.

Методы исследования: общенаучные методы (индукция, дедукция, единство исторического и логического, аналогия), так и эмпирические (сравнительный анализ, графических изображений, табличный, эконометрический) методы исследования.

Полученные результаты и их новизна: дополнен и уточнен понятийно-категориальный аппарат теории конкуренции; показано, что развитие конкурентных отношений закономерно становится многофакторным и сложным процессом, меняющимся под воздействием институциональных факторов; систематизированы концепции конкуренции и конкурентных отношений, предложены меры по совершенствованию конкурентных отношений, в том числе антимонопольной политики и ценообразования.

Рекомендации по использованию. Результаты исследования являются основой для разработки концепции развития конкурентных отношений в Кыргызстане. Концептуальные положения и выводы диссертационного исследования могут использоваться в преподавании курсов «Микроэкономика», «Конкуренция и антимонопольная политика», «Теория отраслевых рынков».

Область применения. Разработанная автором эконометрическая модель прогноза ННІ-индекса позволила сделать прогноз по незначительному росту концентрации рынка мукомольной продукции в республике. Предложенные меры по совершенствованию конкурентных отношений будут применены Службой антимонопольного регулирования при Министерстве экономики и коммерции Кыргызской Республики.

ABSTRACT

**of the dissertation of Aidarova Karlygach Rashidovna
on the topic: «Development of competitive relations in the conditions of economic
transformation (on the example of the Kyrgyz Republic) «
for the degree of candidate of economic sciences
in the specialty 08.00.01 - Economic Theory**

Keywords: competitive relations, economic categories, theoretical approaches, classification of competitive relations theories, gradation of the level of competitive relations development, antimonopoly policy.

Object of study: the process of development of competitive relations in the conditions of economic transformation on the example of Kyrgyzstan.

Subject of study: competitive relations, their specific features and factors influencing the development of competitive relations in the republic.

The purpose of this dissertation research is to consider competitive relations, their patterns, features and factors hindering their development in the context of the transformation of the economy, as well as developing recommendations for improving antimonopoly regulation in the republic.

Research methods: general scientific methods (induction, deduction, unity of historical and logical, analogy), and empirical (comparative analysis, graphic images, tabular, econometric) research methods.

The results obtained and their novelty: the conceptual and categorical apparatus of the theory of competition has been supplemented and refined; it is shown that the development of competitive relations naturally becomes a multifactorial and complex process, changing under the influence of institutional factors; the concepts of competition and competitive relations are systematized, measures to improve competitive relations, including antimonopoly policy and pricing are proposed.

Recommendations for use. The results of the study are the basis for developing a concept for the development of competitive relations in Kyrgyzstan. The conceptual provisions and conclusions of the dissertation research can be used in teaching the courses “Microeconomics”, “Competition and Antimonopoly Policy”, “Theory of Industrial Markets.”

Application area. The econometric model for forecasting the HHI index developed by the author made it possible to make a forecast for a slight increase in the concentration of the flour milling market in the republic. The proposed measures to improve competitive relations will be applied by the Antimonopoly Regulation Service under the Ministry of Economy and Commerce of the Kyrgyz Republic.